

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Навчально-науковий інститут української філології та журналістики
Кафедра української мови

Кваліфікаційна робота
магістра

з теми: **ЛЕКСИКА ПОДІЛЬСЬКОГО ГОВОРУ В «СЛОВАРІ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Виконала:

здобувачка вищої освіти 2 курсу
групи Ukr1-M24 освітньо-професійної
програми Середня освіта (Українська
мова і література) другого
(магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 014 Середня освіта
(Українська мова і література)
галузі знань 01 Освіта / Педагогіка

Чуйкова Вероніка Олексіївна

Керівник: **Коваленко Н.Д.**, доктор
філологічних наук, професор, професор
кафедри української мови

Рецензент: **Починок Л.І.**, кандидат
філологічних наук, доцент, завідувач
кафедри історії української літератури
та компаративістики

Кам'янець-Подільський – 2025

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. ДІАЛЕКТНА СВОЄРІДНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	7
1.1. Діалекти, говори, говірки в українській мові	7
1.2. «Словарь української мови» Б. Грінченка та місце в ньому подільських говірок	10
Висновок до 1 розділу	19
Розділ 2. ЧАСТИНИ МОВИ У «СЛОВАРІ...» Б. ГРІНЧЕНКА	21
2.1. Семантичні особливості іменників	21
2.2. Групи за значенням прикметників	33
2.3. Значення прислівників	38
2.4. Семантика дієслів	42
Висновок до 2 розділу	54
Розділ 3. РОБОТА ВЧИТЕЛЯ-ФІЛОЛОГА В УМОВАХ МІСЦЕВОЇ ГОВІРКИ	55
Висновок до 3 розділу	66
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	70

ВСТУП

Літературна мова формується на базі одного діалекту або певної групи споріднених говорів, однак уже на ранніх етапах розвитку вона виходить за межі свого первинного джерела та починає засвоювати, насамперед на лексичному рівні, елементи інших говорів. Згодом такі запозичення закріплюються й переходять у розряд загальноприйнятих норм. Проте поза межами кодифікованої літературної системи залишається значний шар мовних одиниць, що є характерними лише для певної території або соціальної спільноти й фіксуються головним чином у живому розмовному мовленні.

Літературна мова й місцеві говори завжди перебувають у тісному взаємозв'язку, хоча характер цього зв'язку може суттєво відрізнятись залежно від історичного періоду та суспільних умов.

У сучасній літературній нормі відображено фонетичні, граматичні та лексичні риси тих діалектів, що стали фундаментом її формування. Разом із тим лексичний склад літературної мови постійно оновлюється й поповнюється за рахунок народних говорів. Саме вплив діалектів часто спричиняє появу паралельних варіантів у нормі або навіть поступову її трансформацію.

Діалектна лексика становить природну частину загальнонаціональної мови. Вивчення живого народного мовлення є однією з центральних проблем сучасної української лінгвістики, адже воно – це «не лише основа літературної мови, а й свідчення її минулого, джерело майбутнього розвитку й збагачення. Саме розмовне мовлення зберігає багато архаїчних елементів, яких у літературній мові вже немає й які нерідко не засвідчені навіть у писемних пам'ятках» [Матвіяс 1990, с. 123]. Це зумовлює необхідність аналізувати не тільки внутрішню структуру діалектних одиниць і механізми їх функціонування, а й те, як у них відображені духовні та матеріальні цінності народу.

Українські територіальні діалекти зберігають у своїй граматичній системі елементи різного історичного шару, що дозволяє простежувати динаміку їх розвитку та дає можливість краще зрозуміти природу літературного різновиду, який виник на їхній основі та є вторинним щодо них. Тому важливим завданням мовознавців є опис діалектів як окремих функціональних систем і з'ясування їхніх граматичних особливостей. Серед ключових напрямів сучасної української діалектології – докладне дослідження складу, семантики та ареального поширення лексики територіальних говорів.

Значну роль у фіксації та унормуванні народної лексики в новій українській літературній мові відіграв «Словарь української мови» за редакцією Б. Д. Грінченка. Ця праця є своєрідним символом української лексикографії до радянського періоду й підсумком діяльності кількох поколінь учених.

У словнику реалізовано прагнення найбільш повно відобразити живу літературну й, у значній мірі, діалектну мову. Основою для його укладання послуговували фольклорні й етнографічні записи, у яких фіксувалися назви предметів побуту, житлових реалій, традицій, ремесел і всього того, що становить матеріальну та духовну культуру українського народу. Виданий на початку ХХ століття, цей словник і сьогодні залишається важливим джерелом для всіх, хто прагне пізнати багатство українського народного слова [Дорошенко 1990, с. 21].

Багато дослідників аналізували, як рідний говір вплинув на мовотворчість Б. Грінченка (про це писали К. Глуховцева, Б. Шарпило), а також вивчали його художню фразеологію (С. Дідик, М. Коломієць). Проте подільські діалектні особливості у матеріалах «Словаря української мови» Бориса Грінченка дотепер не були предметом комплексного наукового аналізу.

Мета роботи – дослідити склад і значення лексики з подільських говірок за матеріаломі «Словаря української мови» Бориса Грінченка,

порівняти значення досліджуваних діалектів із сучасним словником української мови.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- виокремити діалектну лексику зі «Словаря української мови» Бориса Грінченка;
- описати особливості номінацій на матеріалі «Словаря української мови» Бориса Грінченка;
- визначити лексико-семантичні зв'язки у межах досліджуваних лексем;
- класифікувати лексику подільських говірок за лексико-семантичними групами, з'ясувати спільні і відмінні риси їх порівняно з відповідними лексичними одиницями сучасної літературної мови.

Об'єкт – частини мови подільських говірок, їхнє лексико-семантичне значення подільських говірок (на матеріалі «Словаря української мови» Бориса Грінченка).

Предмет дослідження – діалектні мовні одиниці Поділля в «Словарі української мови» Б. Грінченка та особливості їх функціонування в сучасній українській мові.

Матеріалом для дослідження послуговували виписані з чотирьохтомного «Словаря української мови» Бориса Грінченка слова, зафіксовані на території Поділля, матеріали словника літературної української мови.

Основними **методами** нашого дослідження є: аналітично-описовий, порівняльно-зіставний, статистичний, а також метод компонентного аналізу.

Наукова **новизна** роботи полягає в тому, що детально описано особливості подільських говірок, зафіксованих Б. Грінченком у «Словарі української мови». Зроблено їх семантичний аналіз, що допомогло краще зрозуміти суть описаних лексем, зіставлено досліджувані діалекти з сучасною українською літературною мовою.

Теоретичне значення роботи в тому, що висновки й узагальнення, які можна використати для написання синтетичної праці з діалектної лексики і

фразеології, сприятимуть з'ясуванню природи номінацій, особливостей їхнього функціонування, еволюції в мовній системі, встановленню системи точних термінів, а також усуненню розбіжностей у поглядах на предмет та обсяг діалектизмів. Результати роботи матимуть значення для вивчення історії мови, культури, розвитку абстрактного мислення.

Практична цінність дослідження визначена можливістю використання одержаних результатів для викладання курсу з лексикології та фразеології, написання курсових та кваліфікаційних робіт, зіставного аналізу говіркового мовлення зі зразками української літературної мови.

Апробація роботи. Основні положення роботи обговорювалися на засіданнях кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. З теми роботи виголошено наукову доповідь «Подільські говірки в «Словарі української мови» Бориса Грінченка» на IV Всеукраїнській науковій конференції здобувачів вищої освіти «Нові парадигми сучасної філології» (7 листопада 2025 року, м. Кам'янець-Подільський).

Обсяг і структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох основних розділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел (66 позицій). Загальний обсяг роботи – 76 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ДІАЛЕКТНА СВОЄРІДНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Діалекти, говори, говірки в українській мові

Кожна національна мова функціонує у двох основних формах — літературній та діалектній. Хоча вони часто протиставляються, ці різновиди становлять взаємопов'язану систему й постійно впливають один на одного, утворюючи єдність. Українська літературна мова на всіх етапах свого історичного розвитку перебувала у тісному контакті з територіальними говірками. Як зауважує І. Г. Матвіяс, у сучасній українській мові місцеві діалекти продовжують існувати як окремі мовні утворення [Матвіяс 2007, с. 24].

Під час становлення української літературної мови серед науковців не існувало одностайного погляду щодо того, який саме діалект став її основою. Переважна частина дослідників вважає базою сучасної літературної норми середньонаддніпрянський діалект. Проте, як слушно підкреслює І. Хом'як, формування української літературної мови відбувалося під впливом не одного, а кількох говорів, зокрема представників південно-західного наріччя [Хом'як 2000, с. 17].

Більшість мов у світі складається з численних місцевих діалектів та говірок, які забезпечують спілкування широких верств населення. Вони становлять одну з форм існування національної мови та разом із літературною формою — як у писемній, так і в усній реалізації — входять до поняття загальнонародної мови. Територіальні діалекти вирізняються власними мовними особливостями, що спостерігаються на всіх рівнях: у фонетиці, граматичній будові, словотворенні та лексиці. Ці особливості не існують відокремлено — вони тісно пов'язані з тими спільними рисами, що об'єднують усі українські діалекти в межах єдиної національної мови. Разом загальне і специфічне формують цілісну структуру певного діалекту.

Таким чином, кожен місцевий діалект має власну мовну систему, яка протиставляється іншим діалектним системам тієї ж мови. Кожен із них містить набір характерних явищ, що вирізняють його серед інших.

За способом вираження значення діалектні та літературні слова є рівноцінними: вони можуть бути абстрактними й конкретними, мати пряме і переносне значення, виконувати термінологічну або емоційно-експресивну функцію. Обидва різновиди характеризуються варіативністю у вимові, наголосі та граматичному оформленні.

Велика кількість діалектної лексики разом із іншими рисами мовної структури визначає межі між українськими наріччями. Процес формування норм нової української літературної мови розпочався наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Початок цьому процесу поклали твори Івана Котляревського («Енеїда», «Наталка Полтавка»), де вперше широко була представлена народна мова. У подальшому ці норми закріплювали такі письменники, як Є. Гребінка, Л. Боровиковський, чия творчість спиралася на полтавські говірки, а також Г. Квітка-Основ'яненко, що використовував мовні особливості слобожанських говорів, близьких до поліських і полтавських.

Українська літературна мова продовжує розвиватися і сьогодні, однак не втрачає зв'язку з місцевими говорами. Хоча діалектизми в художніх творах застосовуються рідше, ніж раніше, в окремих випадках вони використовуються дуже влучно для надання текстові виразності та стилістичного колориту.

Термін діалект (грец. *διáλεκτος* – наріччя, говір) означає різновид мови, яким користується група людей, об'єднаних спільною територією, культурними традиціями та елементами духовної і матеріальної культури. Територіальний діалект часто ототожнюють із говором, а групи споріднених діалектів – із наріччями. Усі наріччя разом становлять діалектну мову, тобто одну з форм існування національної мови поряд із літературною. Кожен діалект має певні фонетичні, граматичні, словотвірні та лексичні ознаки, що

відрізняють його від інших, хоча певні риси залишаються спільними [УТСУМ].

Діалектна лексика завжди була предметом дослідження мовознавців. Її розглядають як важливий засіб створення художнього образу, а також як елемент із специфічною семантичною та функціональною роллю. У науковій літературі виділяють кілька типів діалектів:

- племінний, який належить певному етнічному колективу;
- професійний, характерний для певної групи за родом занять;
- соціальний, властивий окремим соціальним групам;
- територіальний, пов'язаний з конкретною місцевістю.

Територіальні діалекти зберігають залишки давніх мовних процесів, що відображають поділ племінних спільнот, розвиток феодальних відносин або наслідки переселення населення [Петличний 1962, с. 65].

Поняття діалект також співвідноситься з термінами говір та наріччя. Наріччя – це найбільша діалектна одиниця, яка об'єднує сукупність близьких діалектів, що мають ряд спільних мовних рис, чітко відмінних від інших наріч цієї ж мови [УТСУМ].

Говір – це локально окреслений різновид діалекту, який вирізняється власним набором фонетичних, морфологічних, лексичних та інших рис і об'єднує кілька споріднених говірок. Говори формують частини ширших діалектних об'єднань – наріч або діалектних груп [УТСУМ].

Подільський говір охоплює південні території Хмельницької та Вінницької областей, крайні західні частини Черкаської, Кіровоградської та Миколаївської областей, а також північно-західні райони Одещини. На заході, по річці Збруч, він прилягає до наддністрянського говору, на півдні, уздовж Дністра, – до покутсько-буковинського ареалу, а далі на схід – до зони поширення молдавської мови. Межу між подільським та наддністрянським діалектами визначено, спираючись на матеріали «Атласу української мови» та монографічні дослідження Г. Ф. Шила, К. Дейни й інших діалектологів.

Говірка – це найменша діалектна одиниця, що побутує на обмеженій території та охоплює мовлення одного або кількох близьких за мовними рисами населених пунктів. Говірка є складовою частиною ширшого діалектного утворення – говору: наприклад, місцева говірка чи говірка окремого села [УТСУМ].

До діалектної лексики належать слова, окремі словоформи, фразеологічні звороти та синтаксичні конструкції, які не входять до системи літературної мови та використовуються лише в окремих говорах або в межах одного наріччя, не поширюючись на всю мовну територію нації. Такі одиниці називають діалектизмами.

У нашій роботі ми прагнули простежити морфологічні особливості подільського діалектного мовлення, використовуючи матеріали «Словаря української мови» Бориса Грінченка.

1.2. «Словарь української мови» Б. Грінченка та місце в ньому подільських говірок

«Словарь української мови», підготовлений і редагований Бориса Грінченком за участі фольклористів, письменників, етнографів та мовознавців, став однією з найвизначніших лексикографічних праць свого часу. Наукова спільнота високо відзначала чималий обсяг представленої лексики та фразеології, точність семантичних описів, ретельно дібраний ілюстративний матеріал і широкий спектр використаних джерел.

Цей словник підтверджує величезне багатство сталих словосполучень, які побутували наприкінці XIX – на початку XX століття. Особливо цінними є матеріали, запозичені з інших лексикографічних видань того періоду (зокрема праць Є. Желехівського і С. Недільського, О. Афанасьєва-Чужбинського), а також із численних фольклорно-етнографічних записів, здійснених А. Чубинським, В. Гнатюком, А. Коціпінським, І. Манжурою, М. Маркевичем, М. Максимовичем, Б. Грінченком та іншими дослідниками.

Особливої уваги упорядники приділяли збіркам паремій – зокрема праці М. Номиса «Приказки, прислів'я та інше» [Номис 1864] та збірці І. Франка «Галицько-руські народні приповідки» [Франко 1901]. У цих виданнях подано не лише прислів'я й приказки, а й чимало фразеологізмів із поясненнями, інколи з інформацією про походження й чітким зазначенням території їх уживання. Матеріал М. Номиса охоплює значно більшу частину України, що дає змогу простежити діалектні особливості різних говорів на фразеологічному та інших мовних рівнях. Галицькі матеріали в словнику Грінченка представлені фразеологією, зібраною та паспортизованою І. Франком [Франко 1901].

Важливою складовою словника є ілюстративні приклади, узяті з творів українських письменників: Т. Шевченка, І. Котляревського, Ганни Барвінок, А. Свидницького, П. Куліша, С. Руданського, І. Нечуя-Левицького, Ю. Федьковича, Панаса Мирного та ін. Завдяки цьому представлено мовні зразки з різних регіонів України. Варто зазначити, що твори деяких авторів містять значну кількість етнографізмів, регіоналізмів і локалізмів, які передають специфіку окремих мовних ареалів.

Важливий матеріал із території подільського говору знаходимо в художньому тексті А. Свидницького «Люборацькі», де автор мав за мету зобразити тогочасне життя на Поділлі: *стусана дати* 'вдарити кулаком' [Грінченко, IV, с. 223], *тумана перти* 'брехати' [Грінченко, IV, с. 294], *кумелем піти* 'перевернутися' [Грінченко, II, с. 324], *устатчитися у слові* 'злотриматися слова' [Грінченко, IV, с. 359], *бути лихої волі* 'злий' [Грінченко, II, с. 363] *і губи не роззявив* 'не сказав і слова', *світити в очі, сторчака дати* 'упасти вниз головою' [Грінченко, IV, с. 211], та ін. Найбільше фразеологічних одиниць у «Словарі...» зафіксовано з «Оповідань з народних уст» Ганни Барвінок, яка, як і більшість майстрів художнього слова того часу, зобразила не тільки особливості народних звичаїв та обрядів, духовності, вірувань побуту, а й ериторіального мовлення: *тягти за ким руч* 'пристати на чийсь бік' [Грінченко, IV, с. 89], *вхопити тропи, набігти тропи*

‘знайти дорогу, збагнути’ [Грінченко, IV, с. 286], *скидати оком* ‘глянути’ [Грінченко, IV, с. 134].

У 1909 році було видано четвертий, завершальний том «Словаря української мови» за редакцією Бориса Дмитровича Грінченка. Саме ця праця принесла йому особливе визнання.

Історія словника сягає часів діяльності журналу «Основа», коли П. Куліш висловив намір підготувати український словник. Він пояснював, що прагне «сприяти усвідомленню української народності» [Куліш 1861, с. 334], і просив надсилати йому матеріали з різних місцевостей. Поруч із ним працювали Т. Шевченко, М. Костомаров, О. Маркович, М. Номис й інші збирачі фольклору. Проте після публікації «Опыта южнорусского словаря» К. Шейковського Куліш припинив свою роботу [Куліш 1861, с. 334].

У цей же період, у 1863 році, було видано Валуєвський циркуляр: міністр внутрішніх справ П. Валуєв звернув увагу уряду на «небажаність» поширення українських абеток та граматик. Документ фактично забороняв друкувати будь-яку українську літературу, за винятком художньої.

Попри те, що спроба К. Шейковського укласти словник завершилась невдало, П. Куліш до власного лексикографічного проєкту більше не повертався. Уже в 1864 році зібрані ним матеріали передали київським діячам культури, а згодом – до редакції часопису «Киевская старина». У процесі подальшої роботи неодноразово змінювалися принципи укладання, методи опрацювання та критерії добору слів. До впорядкування матеріалів активно долучилися чимало відомих діячів – серед них М. Лисенко, О. Косач, М. Старицький, М. Драгоманов, О. Кониський та інші.

Г. Родіна згадувала, що історія формування цього словника могла б стати окремою сторінкою історії українського національного руху: роботу постійно переривали, оскільки укладачам часто було складно навіть зібратися разом. Матеріали переносили з одних домівок до інших, ховали від поліції. І не раз можна було почути драматичні слова: «Будь ласка, заберіть цей словник від мене, бо в мене точно буде обшук». Через небезпеку

доводилося проявляти неабияку сміливість лише для того, щоб тимчасово зберігати ці папери. Для зручності їх часто ділили між учасниками за літерами [Родіна 1996, с. 8].

Саме на цей період припадають перші спроби Бориса Грінченка долучитися до підготовки словника. За свідченням його дружини, Марії Миколаївни Грінченко, перемовини між редакцією журналу «Киевская старина» і самим Борисом Дмитровичем (який у той час перебував у Харкові в пошуках роботи) розпочалися ще у 1893 році. Уже тоді йшлося про підготовку словника з метою подання на конкурс для отримання премії імені М. І. Костомарова.

Одним з тих, хто наполягав на залученні Грінченка до цієї праці, був Євген Чикаленко. Він добре знав Б. Грінченка і щиро вірив, що саме він здатен упоратися з важкою і відповідальною роботою, яку не наважувалися виконувати навіть професійні мовознавці. Оцінка, яку дав Чикаленко Грінченкові, стала однією з найвлучніших характеристик постаті письменника в українському літературознавстві. Він наголошував, що Грінченко був одним із тих, хто в найскладніші часи не втратив віри у відродження української культури, працюючи з надзвичайною наполегливістю й енергією. Живучи в провінційному Чернігові, він організував масштабне на той час видавництво української літератури для народу, чим привернув загальну увагу.

„З синівською сумлінністю, з дивовижною повнотою у словнику зібрано усе, що на той час вродило квітчасте поле живої української мови... Тільки любов здатна була звершити цей подвиг – звершити працю всеосяжну, завдяки якій у фантастичній лексичній щедрості, в багатющому духовному спектрі постало саме життя народу, постало у всьому розмаїтті, в усій достовірності дум і почуттів” [Дорошенко 1990, с. 25].

У 1897 році передплатники часопису «Киевская старина» отримали перші друковані аркуші словника – слова на літери «А» та «Б». Однак, як

вказав пізніше у передмові сам Борис Грінченко, невдовзі з'ясувалося, що працю можна подавати на премію Костомарова, тому подальший друк тимчасово припинили.

Лише через вісім років – 14 лютого 1902 року – редакція журналу офіційно передала весь накопичений матеріал Б. Грінченкові для остаточного опрацювання та підготовки до конкурсу. В угоді було зазначено, що обсяг словника має становити не більше 52–53 тисяч слів.

Відповідно до умов, укладених між Б. Грінченком і редакцією „Киевской старины”, словник повинен містити не більше 52-53 тисяч слів. На це Борис Грінченко зауважив: „...У цьому словарі тільки 52 тисячі слів, а це ж мізерія перед справжніми скарбами нашої мови” [цит. за Ужченко 1988, с. 144].

Борису Дмитровичу та його дружині Марії Миколаївні, відомій під літературним ім'ям Загірня, довелося опрацювати 50-65 карток-виписок. Редакція відмовилася фінансувати виписування матеріалу з книжок, тому цю роботу Марія Миколаївна виконувала безоплатно, поки її чоловік займався редагуванням. Грінченко також додав значний обсяг власних матеріалів і ретельно переглянув усе, зроблене попередниками.

Б. Грінченко згадував: «Часу було так мало... і останні рік-півтора мені доводилося сидіти над ним 10-11 годин щодня» [Грінченко, I, с. 570].

Особливою заслугою Грінченка стало те, що у словнику гармонійно представлено мовне багатство всієї України – і східних, і західних земель. У часи, коли ідея єдності українського народу була особливо важливою, це стало не лише лінгвістичним, а й культурним подвигом, зокрема:

«Забивати, забити, б'ю, б'єш, гл. 1) Забивать, забить, вбивать, вбить, вколочивать, вколотить. Греблі гатили, кілля забивали. 2) Забивать, забить, заколачивать, заколотить. Забити дірку. 3) Ушибать, ушибить, зашипить. Впав, та так забив коліно, що й ногою не поворухне. Харьк. Не лізь на колодку, бо заб'єш головку. 4) Убивать, убить. Ой упала бондарівна близько перелазу: забив, забив пан Каньовський з рушниці одразу. Я нікого не забив,

бо сам душу маю. 5) Забивать, забить, запугивать, запугать. Так забили бідну дитину, що вона вже всього боїться. 6) О запахе: заглушати, заглушити. Пижмо хочь єдно, та усі зілля забиває (Подол. г.). 7) Обь огне: тушити, затушити. Чабани забивають огонь свитами. 8) Только сов. в. О поклонахъ: положить. Забий десять поклонів. 9) – баки. Заговорить, сбить съ толку. Не забивай баки! Він йому ні в чому не повірить і баки йому заб'є. 10) – в кайдани, в колодку, в диби, в скрипицю. Заковувать, заковать въ кандалы, въ оковы. Взяли його в неволеньку, забили в кайдани. Да узяли Харька, да узяли батька, да забили в колоду. Забили їх у диби. І вдовиченка-ледащицю забили в скрипицю та й повели до прийому. 11) – дорогу, шлях. Заносить, занести снегомъ. Гудили дорогу, забиту та занесену снігом. 12) – памороки. См. Памороки» [Грінченко, II, с. 4].

Опрацювання словника було надзвичайно виснажливою і копіткою працею. На завершення роботи було лише півтора року, і такий темп вимагав колосальних зусиль і важкої праці. Деякий час після переїзду Борис Дмитрович жив у господі Миколи Лисенка на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (сьогодні це вулиця Саксаганського), в будинку № 95, де пізніше був створений меморіальний музей видатного українського композитора.

Відомі такі записи з робочого зошита Б. Грінченка:

1 березня 1903р.: «Треба щодня робити 120 слів»;

8 жовтня 1903р.: «157слів на день треба робити»;

26 січня 1904р.: «173 слова на день» [цит. за: Єфремов 1927, с. 11].

Словник, який у підсумку містив понад 68 тисяч реєстрових слів із перекладом чи поясненням російською мовою, охоплював лексику літературної мови XIX століття, фольклор, а також матеріали з більшості українських говорів. Значна частина ілюстративних прикладів була унікальною за своїм характером. Незважаючи на наявні недоліки, фахівці в Україні та за кордоном високо оцінили працю Грінченка.

У дискусіях щодо правопису укладач відстоював необхідність використання буквосполучень *ьо, йо* та апострофа, спираючись на власний шкільний досвід.

Вплив цього видання був настільки значним, що в газеті «Рада» йому присвятили окрему статтю, де зазначалося: словник стане фундаментом для подальших наукових досліджень рідної мови та важливим інструментом для формування літературної української мови. Автор наголошував, що для нації, яка не мала повноцінної української школи, словник стає своєрідним регулятором мовних норм і доказом величезного духовного досвіду, нагромадженого народом протягом століть.

Саме на Словнику Б. Грінченка базувалися перші офіційні «Найголовніші правила українського правопису» (1921), укладені Українською академією наук та затверджені наркомом освіти Г. Ф. Гриньком. Ці правила стали обов'язковими для видавництв, державних і культурно-освітніх установ та відіграли ключову роль у розвитку української освіти початку ХХ століття. У численних термінологічних та перекладних словниках наступних десятиліть неодноразово посилалися саме на працю Бориса Грінченка.

Серед обставин, що спричинили припинення перевидань «Словаря», були дві особливо драматичні.

По-перше, з початку 30-х років, коли в гуманітарних науках утвердився вульгарний соціологізм, ім'я Бориса Грінченка опинилося під ідеологічним тиском: його почали трактувати як представника українського «буржуазного націоналізму».

По-друге, трагічно обірвалося життя заступника народного комісара освіти України Андрія Анатолійовича Хвилі, який став жертвою сталінських репресій. Саме під його редакцією у 1937 році востаннє було здійснено перевидання «Словаря» [Тараненко, 1988, с. 60].

Упродовж багатьох років постать Б. Грінченка згадувалася переважно в негативному контексті. Лише наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр.

розпочався процес його реабілітації. Одним із важливих свідчень цього стало повне фотомеханічне перевидання словника у 1958–1959 рр., виконане на основі першого, прижиттєвого випуску.

І сьогодні «Словарь української мови» Бориса Грінченка залишається вагомою лексикографічною пам'яткою, що не втратила ні свого практичного, ні наукового значення. До нього регулярно звертаються дослідники, учителі та студенти.

У меморіальному музеї Б. Д. Грінченка в селі Олексіївка Перевальського району Луганської області в окремій експозиції серед вишитих рушників зберігаються найцінніші раритети — чотири томи першого видання «Словаря української мови» 1907–1909 рр., а також перевидання 1958 і 1996 років. Особливу цінність становить і двотомне берлінське видання словника 1924 року, підготовлене видавництвом «Українське слово» (дарунок Б. Пастуха).

Сучасна українська лексикографія значно просунулась уперед, однак, озираючись у минуле, серед найважливіших наших здобутків ми з гордістю називаємо словник Б. Грінченка – працю, яка сяє «зоряною величиною». Попри те що словник був у значній мірі колективним проєктом, вклад Грінченка настільки вагомий, що саме його ім'ям називають це видання. За обсягом реєстру, розмаїттям джерел, добором і укладанням лексики, розробкою значень, точністю документації й підходами до нормування мови «Словарь» Грінченка перевищує всі попередні українські словники.

Ці характеристики дозволяють віднести його до видатних тлумачних і перекладних словників слов'янських мов другої половини XIX – початку XX століття.

«Словарь української мови» під редакцією Грінченка відіграв визначальну роль у фіксації та унормуванні народної лексики нової української літературної мови. Він став своєрідним «обличчям» української нації, епохальним явищем дожовтневої лексикографії, підсумком тривалої роботи поколінь українських мовознавців.

У словнику простежується прагнення максимально повно відобразити живу літературну мову, значною мірою спираючись також на діалектний матеріал. Джерельною базою слугували етнографічні та фольклорні записи, у яких зафіксовано лексику, пов'язану з побутом, житлом, народними ремеслами, традиціями й культурною спадщиною українців.

Оскільки діалектне мовлення є важливим носієм і транслятором національного світобачення, його фіксація має величезну цінність. Недарма зазначають, що саме жива розмовна мова зберігає чимало давніх елементів, яких уже немає в літературній традиції та письмових пам'ятках [Матвіяс 1990, с. 123]. Саме тому важливо вивчати динаміку мовних змін, їх об'єктивні причини та позамовні чинники, що впливають на розвиток лексики. З цієї перспективи особливо цінними є дані про фразеологію кінця ХІХ ст., подані з точним зазначенням території їх поширення. У «Словарі...» Грінченка фраземи подано з 35 повітів – Бердичівського, Брацлавського, Житомирського, Миргородського, Ніжинського, Одеського, Переяславського тощо; для багатьох висловів указано і губернії (Київську, Подільську, Чернігівську, Харківську, Таврическую та ін.). Таким чином, матеріал здебільшого репрезентує південно-східні говірки української мови.

Південно-західне наріччя представлено зразками з Поділля – завдяки зазначенням на Подільську губернію та на повіти (Кам'янецький, Брацлавський, Гайсинський, Ольгопольський, Летичівський та ін.), що входили до її складу наприкінці ХІХ ст.

У «Словарі української мови» наявна велика кількість лексем, записаних на території Поділля. У словнику подаються відповідні скорочення: Подол. г. (Подільська губернія), Камен. у. (Кам'янецький повіт), Брацл. у. (Брацлавський повіт), Уман. у. (Уманський повіт). До укладання цієї праці долучилися відомі подільські письменники та дослідники – А. Левченко, І. Руданський, А. Свидницький, К. Шейковський.

Вийшовши друком на початку ХХ століття, словник і сьогодні, через понад століття, продовжує виконувати важливу місію – допомагати всім, хто шукає в ньому невичерпні скарби українського слова.

У національній культурі ім'я Б. Д. Грінченка асоціюється насамперед із його багатогранною діяльністю: літературною, громадсько-просвітницькою, етнографічною, фольклористичною, критичною, публіцистичною та перекладацькою. Проте для більшості сучасних читачів його постать найперше пов'язана саме з чотиритомним «Словарем української мови», який, за словами професора А. Г. Погрібного, «став величним пам'ятником Грінченку» [Пилипинський, 1988, с. 27].

Висновок до 1 розділу

Територіальні діалекти вирізняються власними рисами та специфічними ознаками на різних мовних рівнях – у фонетиці, граматичній будові, словотворчих моделях та лексиці. Ці діалектні риси не існують окремо або відокремлено від інших мовних явищ, характерних для певного говору; навпаки, вони перебувають у тісній взаємодії з тими спільними характеристиками, які об'єднують усі українські діалекти в єдину національну мову. Разом вони утворюють цілісну мовну систему місцевого діалекту, у якій гармонійно поєднані загальнономвні (спільні) та локальні (часткові) особливості.

Цінність «Словаря...» полягає в тому, що в ньому надзвичайно повно відображено територіальні особливості лексичного та фразеологічного складу, що дає можливість дослідити динамічні процеси в межах діалектів, провести зіставний аналіз із іншими українськими й загальнослов'янськими говорами, а також з фразеологією літературних мов.

У цьому словнику простежується прагнення найбільш повно зафіксувати живу літературну та значною мірою діалектну мову. Його джерельну базу становлять етнографічні й фольклорні записи, у яких засвідчено лексику, що позначає елементи житла й побуту, традиційні

ремесла, народні звичаї та культурні надбання українського етносу. У «Словарі української мови» також подано значну кількість лексичних одиниць, зафіксованих на території Поділля.

РОЗДІЛ 2

ЧАСТИНИ МОВИ У «СЛОВАРІ...» Б. ГРІНЧЕНКА

2.1. Семантичні особливості іменників

Іменник у парадигмі української мови має статус повнозначної та самостійної частини мови «з категоріальним значенням предметності, має синтаксично незалежні номінативні морфологічні категорії роду (МК класифікаційного типу), числа (переважно словозмінна для обчислюваних і несловозмінна для необчислюваних іменників МК) та відмінка словозмінна МК), виконуючи найтиповіші (не притаманні іншим частинам мови) синтаксичні ролі підмета і додатка» [Колесников, Делюсто 2024, с. 5].

Серед іменних частин мови в мовленні подолян (за даними «Словаря української мови» Б. Грінченка) найактивніше використовуються іменники та прикметники.

На морфологічному рівні діалектні особливості простежуються досить виразно, особливо коли аналізувати семантичне наповнення поданих лексем. Опис семантики діалектної лексики передбачає поділ слів на такі групи, які якнайточніше передають суть і значення кожного окремого діалектизму, тому в роботі ми класифікуватимемо частини мови відповідно до їхніх семантичних параметрів, виокремлюючи наймасштабніші тематичні об'єднання.

Досліджувані іменники можна згрупувати в такі основні лексико-семантичні категорії: 1) назви рис характеру та зовнішності людини; 2) лексеми, що позначають рослин; 3) лексеми, що позначають тварин; 4) слова, пов'язані з оселею чи деталями житла; 5) назви побутових предметів; 6) назви продуктів харчування тощо.

Якщо розглядати лексико-семантичне поле «Риси характеру людини», то варто зазначити, що в межах цього поля можна виокремити лише одну групу – «Негативні риси людини», до якої належать такі іменники:

«**Банькач** Человекъ, имеющій глаза на выкате, пучеглазый. (Шейк.) » [Грінченко, I, с. 27].

«**Більмак** Имеющій бельмо на глазу. (Шейк.) » [Грінченко, I, с. 67].

«**Бревкало** Обжора». (Подольск. г.)» [Грінченко, I, с. 96].

«**Брикун**. 1) Резвая лошадь. 2) Шалунъ, резвый мальчикъ. Левч. 178. 3) Своенравный человекъ» [Грінченко, I, с. 99].

«**Гонитель**. 3) Сгонщикъ людей на работу, на сходъ». (Подольск. г.)» [Грінченко, I, с. 308].

«**Забудько** Забывчивый человекъ. *Який же з тебе забудько, хлопче.* (Подольск. г.)» [Грінченко, II, с. 10].

«**Кабанник, ка, м.** 1) Торгующій свиньями. Подольск. г. 2) Свинобой, режущій свиней» [Грінченко, II, с. 202].

«**Камбрат, та, м.** Товарищъ. *Той (семинарист) пісню насвистує, той таки співа стиха, той гука до камбрата...* (Св. Л. 218.)» [Грінченко, II, с. 212].

«**Камбраття, тя, с. соб.** Товарищи. *Ні Антосьо, ні його камбраття й не думали чванитися родом* (Св. Л. 169.)» [Грінченко, II, с. 212].

«**Кметь, тя, м.** Сметливый человек, находчивый, хитрецъ (Подольск. г.)» [Грінченко, II, с. 257].

«**Канцелюра, ри, м.** Ув. отъ канцелярист. (Св. Л. 242.)» [Грінченко, II, с. 215].

«**Луній, нія, м.** Живодеръ. (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 382].

«**Напарниця, ці, ж.** 1) Презренная. 2) Медлительница. 3) Неряха, плохая работница. *Лучче було дівчиною, як тетерки хазяйкою: стоять ложки під лавкою, поросята в печі риють, а собаки горшки миють, коти хату замітають, хлопці в вікна заглядають. Це котора напарниця, то з її сміються* (Уман. у.)» [Грінченко, II, с. 507].

«**Попихач, ча, м.** Человекъ, которымъ каждый помыкаетъ (Св. Л. 135)» [Грінченко, III, с. 328].

«**Теребій, бія, м.** Едокъ, едунъ. *Недоїдки свідчили, що тут були люде та ще й добрі теребії* (Св. Л. 223.)» [Грінченко, VI, с. 256].

«**Урвиголова, ви, м.** Сорвиголова. *Трапиться який урвиголова.* (Св. Л. 128)» [Грінченко, VI, с. 350].

«**Урвитель, ля, м.** Сорванець. *Там такі урвители, що ні в одного сусіда яблука не вдержаться.* (Уман. у.)» [Грінченко, VI, с. 350].

«**Хвалістрант, та, м.** Хвастунь. *Оце хвалістрант: убрався в батькову свиту та й чваниться* (Брацл. у.)» [Грінченко, VI, с. 390].

«**Цибань, ня, м.** Длинноногій. *Та в мене добрий цибань: як цибне, то хоч би який рів, то перескоче.* (Уман. у.)» [Грінченко, VI, с. 428].

«**Шальвіра, ри, м.** Мошенникъ, плуть. *Отак шальвіра забрав гроші, а роботи, як бачите, нема нічого* (Брацл. у.)» [Грінченко, VI, с. 483].

Серед розглянутих діалектизмів трапляються лексеми, що функціонують виключно в чоловічому роді (*дрімлюх, урвиголова, теребій, кметь, урвитель, цибань, луній, шальвіра, попихач, забудько*), у середньому роді (*бевкало*) та в жіночому роді (*напарниця*).

Іменники, які позначають риси характеру людини, мають давнє походження в українській мові й у процесі історичного розвитку зазнали змін у своїй семантичній структурі. Простежити повне або часткове переосмислення значення таких лексем можна шляхом зіставлення їх трактування у «Словарі української мови» Бориса Грінченка [Грінченко] та в «Універсальному тлумачному словнику української мови» [УТСУМ].

Порівняльний аналіз іменників, поданих у «Словарі української мови» Б. Грінченка і в УТСУМ, засвідчує наявність певних трансформацій у їхній семантичній структурі. Водночас обидва лексикографічні джерела фіксують і такі іменники, що позначають риси характеру людини й зберігають тотожне значення.

Наприклад, іменник **урвиголова** – «Сорвиголова» [Грінченко, IV, с. 350] «1) Те саме, що зірвиголова // Бешкетник [УТСУМ].

Ідентичну семантику в двох словниках мають ще іменники *урвитель, забудько, попихач* та *луній* (з ремаркою *діал.*).

Є іменники, які фіксуються в сучасному словнику, але мають інше значення **дрімлюг** – «дрімлюг» [Грінченко, I, с. 445] і **дрімлюга** – «нічний комахоїдний птах сіро-бурого з чорними плямами забарвлення, з маленьким дзьобом та великим розміром рота» [УТСУМ]; іменники, яких не фіксує словник літературної мови, наприклад: *кальвіра, кметь*.

Лексико-семантична група «Назви рослин, тварин» представлена такими іменниками:

«**Багрій** Названіє серобураго вола (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 18].

«**Базник** Раст. а) собачья бузина (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 20].

«**Базька** 1) Детск. Ягненокъ (Шейк.) 2) = Багнітка (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 20].

«**Байсаміна** Родъ растенія (Св. 29.)» [Грінченко, I, с. 21].

«**Безрога** Свинья (Подольск. г.)» [Грінченко, I, с. 45].

«**Бистрянкa, ки, ж.** 1) Раст. (Шейк.) 2) Быстрая и глубокая речка. Ум. Бистряночка» [Грінченко, I, с. 57].

«**Біляк, ка, м.** 1) Белый по масти, одетый въ белое. 2) Родъ грибовъ. 3) Белякъ-заяць (Шейк.) 4) Родъ черешень (Уман. у.). 5) Горшокъ безъ глазури изъ белой глины» [Грінченко, I, с. 63].

«**Бобир, ря, м.** Рыба (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 77].

«**Британ, на, м.** Бульдогъ, порода большихъ собакъ (Левч. 151.)» [Грінченко, I, с. 100].

«**Груждель, ля, м.** Родъ гриба – груздь (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 332].

«**Голка, ки, ж.** Пшеница, имеющая колосья безъ остей» (Каменец. у.) [Грінченко, I, с. 350].

«**Дичка, ки, ж.** Дикое плодовое дерево (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 379].

«**Дубля, ля, с.** соб. Дубье, дубы. Там дубля таке, що одна деревина варт шість карбованців (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 452].

«**Їжак, ка, м.** 1) Ежъ. Котл. Ен. I. 11. Ном. № 6388. 2) Родъ намордника съ колючками, надеваемый на телятъ, чтобы они не могли сами сосать корову (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 197].

«**Котя, тяти**, с. 1) Котенокъ. 2) Употребляется, какъ ласкательное слово для детей: *Цить, котю, цить!* – каже мати, втираючи сльози дитині (Св. Л. 100.)» [Грінченко, II, с. 294].

«**Кошва, ви**, ж. соб. Кошки (Брацл. у.)» [Грінченко, II, с. 296].

«**Кукурудзиння, ня**, с. Стебли кукурузы. *Візьми кукурудзиння бикам* (Кам.-Подольск. у.)» [Грінченко, II, с. 322].

«**Лилик, ка**, м. Летучая мышь (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 359].

«**Мадзур, ра**, м. 1) Прозваніє малоросові, исповедующихъ католическую веру (Подольск. г.). 2) Большая крыса, пасюкъ (Подольск. г.)» [Грінченко, II, с. 396].

«**Пуголовок, вка**, м. Головастикъ. *Так води забагається, аж у горлі засохло; про мене хочай би й з пуголовками, аби мокра була* (Подольск. г.)» [Грінченко, III, с. 345].

«**Пугутькало, ла**, м. = **Сич**» (Каменец. у.) [Грінченко, III, с. 346].

«**Саблук, ка**, м. **саблука, ки**, ж. Сорть яблокъ» (Подольск. г.)» [Грінченко, VI, с. 95].

«**Скойка, ки**, ж. Ракушка; устрица» (Камен. у.)» [Грінченко, VI, с. 138].

Слимак, ка, м. 1) Улитка (Каменец. у.) 2) Монастырській служка, послушникъ. 3) Писанка съ изображеніемъ улитки» [Грінченко, VI, с.].

«**Чечуга, ги**, ж. 1) Рыба: стерлядь. 2) Свинья» (Св. Л. 3, 52.)» [Грінченко, VI, с. 304].

«**Щур, ра**, м. 1) Крыса (Св. Л. 221.). 2) Птица: стрижь. 3) = Щир» [Грінченко, VI, с. 530].

«**Ясенина, ни**, ж. Ясеневоє дерево. *Ліс чорний та темний, грабина, як свічки, та ясенина*» (Св. Л. 211.)» [Грінченко, VI, с. 543].

«**Ятел** и **ятіл, ятла**, м. Дятель. *Де-де ятел довбав, жовна фітькала, туркала горлиця* (Св. Л. 211.)» [Грінченко, VI, с. 545].

«**Ячмінь, меню**, м. 1) Ячмень. Ячмені, ячмена. Ячмень на корню. *Торік ячмена добрі були* (Камен. у.). 2) Воспаленіє сальной железки века» [Грінченко, VI, с. 546].

Із наведених прикладів можемо простежити, що одна й та сама лексема в різних регіонах здатна набувати зовсім іншого значення. Це, зокрема, видно на прикладах *шур*, *чечуга* та ін. До іменників, які мають спільну семантику, але різне графічне оформлення, належать такі: **Безрога**, ги, ж. Свинья (Подольск. г.) [Грінченко, I, с. 45]; **Чечуга**, ги, ж. Свинья (Св. Л. 3, 52) [Грінченко, VI, с. 461].

Серед проаналізованих діалектизмів трапляються слова, що використовуються виключно в чоловічому роді (*ячмінь*, *ятел*, *пуготькало*, *слимак*, *мадзур* тощо), у жіночому роді (*скойка*, *ясенина*, *толка*, *дичка* та ін.), а також лексеми, що належать лише до середнього роду (*кукурудзиння*, *дубля*). Крім того, наявні і такі іменники, які можуть уживатися як у чоловічому, так і в жіночому роді – наприклад: *саблук* – *саблука*.

Варто підкреслити, що саме у «Словарі української мови» Бориса Дмитровича Грінченка «уперше фіксуємо написання задньоязикового проривного звука [г]» [Ужченко, 1988, с. 144]. Для його позначення використано курсивний варіант грецької літери «гамма». У словнику подано чимало лексем із цією літерою. Переважно це діалектні слова, які трапляються у цьому словнику та збірниках говіркової лексики:

«**Говда**, *ди*, ж. Башка (Подольск. г.)» [Грінченко, I, с. 350].

«**Голка**, *ки*, ж. Пшеница, имеющая колосья безъ остей (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 350].

«**Гондзоляка**, *ки*, м. Ув. отъ гондзоль. Побрякушка. *Ще собі зуби повідбиває гондзолякою отим* (Подольск. г.)» [Грінченко, I, с. 350].

Лексика, що стосується елементів житла та побутових предметів, у «Словарі української мови» представлена досить широко, однак подана вона без чіткої систематизації, наприклад:

«**Бабник**, *ка*, м. 1) Сосудъ, въ которомъ пекутъ баби. 2) = **Бабинець**. (Подольск. г.)» [Грінченко, I, с. 15].

«**Балія, лії, ж.** Родь низкой и широкой кадки для мойки белья (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 25].

«**Бандаж, жа, м.** 1) Черная лента, употребляемая для повязки башмаковъ (Шейк.). 2) Бинтъ (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 26].

«**Басамання, ня, с.** Домашняя утварь, рухлядь. *Чи ти вже повиносив горшки, кочерги – усе басамання, щоб мазати хату?* (Подол.)» [Грінченко, I, с. 31].

«**Безрукавка, ки, ж.** Родь женской одежды безъ рукавовъ (Подольск. г.)» [Грінченко, I, с. 45].

«**Бляшанка, ки, ж.** 1) Жестянка. 2) Мера для водки: осьмушка (Брацл. у.). *Випив пів бляшанки* (Рудан. I. 68.)» [Грінченко, I, с. 77].

«**Горнешник, ка, м.** Тряпка, которою берутъ горячій горшокъ изъ печи, тоже, что и ганчірка (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 313].

«**Забудівля, ля, с.** Строеіне, постройка. *Дзвіниця коло тієї ж церкви ще дивніша: стоїть підмурок... на підмурку по краях... стовпи... на тих стовпах муrowаний піддашок, як червоний поясок; на піддашку забудівля з дірами замість вікон. Тут дзвони висять... Стоїть собі дзвіниченька, і хрест на ній наче пишається, наче йому величніше стояти на такім пишнім забудівлі* (Св. Л. 26.)» [Грінченко, II, с. 10].

«**Замет, ту, м.** 1) Сугробъ, заносъ снежный. *Через пеньки заметами біжить, ледве дише.* 2) Плоскія, горизонтально лежачія бревна, котарья обоими концами вставляются в лари двухъ столбовъ, составляя такимъ образомъ части стѣны (Подольск. г.). 3) **В-замет.** Подрядъ. *Питались всяких знахарок, так зрадниці в-замет брехали і тільки боки напихали та заливались од чарок*» [Грінченко, II, с. 64].

«**Каня, ні, ж.** 1) Четырехугольное углубленіе, выдолбленное долотомъ въ підвалині, своло въ которое входитъ чіп стола (Подольск. г.). 2) Родь коршуна. *Ой летіла сива каня по полю* (Чуб. III. 251.)» [Грінченко, II, с. 216].

«**Квартирка, ки, ж.** Ум. отъ **кварта**. Небольшая мера водки. *Любив неборак і яку квартирку в горлянку вилити* (Св. Л. 169.). 2) Ум. отъ **квартира**» [Грінченко, II, с. 230].

«*Келішок, шка, м.* Рюмка (Св. Л. 58.)» [Грінченко, II, с. 235].

«*Обийстя, тя, с.* Усадьба. Подивився він у своїм обийстю, – аж у нього все жито в засіках (Рудч. Ск. 1. 81.)» [Грінченко, III, с. 9].

«*Остріг, рогу, м.* Плетень с острішком. Новим острогом обгородились (Св. 63.)» [Грінченко, VI, с. 72].

«*Перевесло, ла, с.* Свясло для снопа, вообще витень соломы, котрымъ что-либо связывается (Чуб. VII. 393, Св. 66.)» [Грінченко, VI, с. 111].

«*Шатковниця, ці, ж.* Снарядъ для шинкування капусти (Каменец. у.)» [Грінченко, VI, с. 487].

Основу цієї групи становлять переважно власне лексичні діалектизми, до яких можна дібрати загальнономвні відповідники, наприклад:

«*Балія, ліі, ж.* Родъ низкой и широкой кадки для мойки белья» [Грінченко, I, с. 25]. «*Балія, -ї, ж.* 1. Широка і низька посудина для прання білизни» [УТСУМ]. «*Безрукавка, ки, ж.* Родъ женской одежды безъ рукавовъ» [Грінченко, I, с. 45]. «*Безрукавка, -и, ж.* Вид одягу без рукавів» [УТСУМ].

Тотожні значення мають також такі лексеми, як *замет, забудівля, шатківниця, перевесло*. Водночас деякі слова, зокрема *бандаж, бляшанка, каня* та ін., отримали інше семантичне наповнення. Цікаво, що лексема *каня* на Поділлі (за записами Б. Грінченка) позначала водночас і істоту, і неістоту. У сучасному словнику української мови зафіксовано лише одне її значення: «Хижий птах родини яструбових, схожий на шуліку» [УТСУМ].

Чимало слів із цієї групи не подаються в сучасному словнику української мови, зокрема серед них: *басамання, келішок, горнешник, остріг, обийстя* та ін.

Діалектизми на позначення назв осіб та осіб за родинними стосунками, наприклад:

«*Баба, би, ж.* 1) Женищина, баба (несколько пренебрежительно). 2) Старуха. 3) Бабка, бабушка, мать отца или матери. 4) Повивальная бабка, акушерка. 5) Нищяя. 6) Знахарка. 7) Баба-яга. 8) Дика баба = Літавиця. 9) Кіці

(куці, куца, ціці) – баба. 10) Тісна баба, кісна баба. 11) Бабу перевозити. Детская игра. 12) Каменный истуканъ, находимый въ степи, большею частью на курганахъ. 13) Истуканъ, слепленный изъ снегу. Качати бабу з снігу. Шейк. 14) Високій конусообразный сугробъ, бугоръ снега. 15) Колода, чурбанъ съ рукоятями для вбивання свай или утрамбовки земли. 16) Пучекъ сена, который кладется подъ столъ на сочельникъ. 17) Въ кроснахъ то-же, что сука въ варстаті. 18) Большой шарообразный комокъ горшечной глины, образованный для перевозки глины съ места добыванія въ мастерскую горшечника. 19) Родъ кушанья, испеченнаго изъ кукурузнаго теста, солонины, масла, яиць и пр. 20) Баба-шарпанина. Родъ постной баби изъ пшеничнаго теста, рыбы, коноплянаго масла и пр. 21) Родъ пасхи. 22) Птица-пеликанъ (Шейк.). 23) = Соя. 24) = Бабець. 25) Родъ грибовъ. 26) Родъ большихъ грушъ (Шейк.). 27) *мн.* Баби. Созвездіе Плеядъ (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 12].

«**Батько, ка, м.** 1) Отець. По батькові. По отчеству (Уман. у.). 2) Употребл. какъ почтительное приветствіе пожилому человеку» [Грінченко, I, с. 33].

«**Брат, та, м.** 1) Братъ. 2) – у перших. Двоюродний братъ. 3) – чоповий. Собутыльникъ. 5) Старший брат. Въ цехе: начальникъ надъ подмастеріями. 6) Молодший брат. Въ цехе: лицо, служащее для посылокъ. 7) Брат і сестра. Раст. 8) Брат-сестриця. Раст. 9) Три брати. Раст. (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 92].

«**Братанич, ча, м.** Племянникъ (синь брата) (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 93].

«**Кацалап, на, м.** Презрительное отъ кацап. Грубый великоруссь, великоруській мужикъ (Св. Л. 249.)» [Грінченко, II, с. 226].

Кацап, на, м. 1) Великороссіянинъ. *Тут дивляться, аж виходить кацап* (Руд.). 2) У галицкихъ дровосековъ: куча дровъ вишиною въ 1 ¹/₂ метра, длиною 2 и шириною 1 метръ. МУЕ. III. 28. Ум. **Кацапчик.** Ув. **Кацапюга.** (Св. Л. 192.)» [Грінченко, II, с. 226].

Кожухарь, ря, м. Портной, шьющій кожухи (Хотин. у.)» [Грінченко, I, с. 263].

«**Компаніст, та, м.** Товарищ. *Хоч старий, а не цурається давніх компаністів* (Св. Л. 38.)» [Грінченко, II, с. 278].

«**Кум, ма, м.** Кумь. Ум. **Кумась, кумець, кумочок, кумцьо.** *Та кумцьо таки не витив* (Св. Л. 59.)» [Грінченко, II, с. 323].

«**Купець, пця, м.** 1) Купець. *Ось слухай но, купче!* (Каменец. у.). 2) Покупатель» [Грінченко, II, с. 327].

«**Люде, дей, мн.** 1) Люди. 2) Простой народь. *Людоньки! Та де в мене грошы взялися?* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 327].

«**Парсона, ни, ж.** Персона, лицо, особа. *Ще він (Ю. Хмельн.) возрастом малий, розумом не дійшлий. – Будем, говорять, попліч його дванадцять парсон сажати, будуть його добрими ділами науцати, буде між до нами, козаками, гетьманувати. Своєю парсоною з'являлась до архірея* (Св. Л. 128.)» [Грінченко, II, с. 97].

«**Попадя, ді, ж.** 1) Попадья, жена священника. *Уповала, мамцю, на кирею, думала бути попадею.* Мет. 237. 2) Рыба *Rhodeus amarus.* Вх. Пч. II. 20. 3) Въ свадебномъ обряде: бутылка настоенной водки, которую (бутылку) мать невестызатыкает пучкомъ калины и обвязываетъ красной ленточкой; **попаді** не трогають до техъ поръ, пока не приедуть отъ новобрачнаго **дружки** после **комори.** МУЕ. III. 92. Ум. **Попадька.** *Поглянув пан-отець на свою попадьку.* (Св. Л. 200.)» [Грінченко, II, с. 320].

«**Халамей, мея, м.** Прозвище для єврея. *Жид, жид, – халамей, повісився на щабель* (Подольск. г.)» [Грінченко, VI, с.].

«**Хапокниш, ша, м.** Презрительное названіе для лица духовного званія и его детей. *От проклятий хапокниш!* – подумала *Мася* (про бурсака) (Св. Л. 107.)» [Грінченко, VI, с. 386].

Як можемо спостерігати, переважна більшість лексем (особливо тих, що називають осіб за родинними зв'язками) й сьогодні функціонує в сучасній українській мові та подається в сучасному словнику української мови. Виняток становить лише незначний перелік слів, таких як *хапокниш, халамей, кожухар, компаніст* та ін.

Серед назв, що позначають різні види їжі, виокремлюємо такі:

«**Гірчиця, ці, ж.** 1) Горчица (растение и приправа) (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 14].

«**Завдаванка, ки, ж.** Согретое молоко с примесью сметаны (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 13].

«**Закришка, ки, ж.** То, что крошатъ въ борщъ (Каменец. у.) (Закришка) – бутвиння що кришать в борщ: петрушка, цибуля та кріп тощо (Св. Л. 5.)» [Грінченко, II, с. 54].

«**Клюска, ки, ж.** Родъ кушанья: варенные кусочки теста съ творогомъ и масломъ (Хотин. у.)» [Грінченко, II, с. 254].

«**Кусінь, сня, м. = Кусень.** Се мій кусінь, не їж, а то будеш на тім світі кусатися (Уман. у.)» [Грінченко, II, с. 332].

«**Логаза, зи, ж.** Родъ каши изъ цельныхъ зеренъ обдирного ячменя, иногда съ прибавкой гороха, варящейся съ салом или постнымъ маслом (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 374].

«**Мливо, ва, с.** 1) Зерно, приготовленное для помола. 2) Мука вообще. *Нема млива, треба до млина йти* (Каменец. у.). *У нас і жмені млива немає* (Каменец. у.). 3) Молотье» [Грінченко, II, с. 435].

«**М'якуш и м'якуш, ша, м.** 1) Мягкія части мяса (Каменец. у.). 2) Раст. *Potentilla anserine*» [Грінченко, II, с. 458].

Наведені лексеми відображають не лише специфіку використання іменників наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, а й репрезентують характерні риси подільських говірок того часу. У сучасному словнику української мови частина цих слів зберігає своє первісне значення, наприклад:

«**бігос, су, м.** Кушанье: жареная капуста съ колбасой, салом» [Грінченко, I, с. 61] і «**бігос, бігос, -у, ч., кул.** 1. Тушкована капуста зі шматочками ковбаси або м'яса» [УТСУМ]; «**закришка, ки, ж.** То, что

крошать въ борщъ» [Грінченко, II, с. 54] і «закришка, -и, ж. Те, що кришать у борщ як заправу (цибуля, петрушка, кріп та ін.)» [УТСУМ].

Деякі лексеми в словнику сучасної мови змінили своє значення, зокрема:

«барда, ди, ж. 1) Краюха хлеба» [Грінченко, I, с. 29] і «барда, -и, ж. Відходи виробництва на спиртових заводах, що використовуються для годівлі худоби» [УТСУМ]. «М'якуш и м'якуш, ша, м. 1) Мягкія части мяса» [Грінченко, II, с. 458] та «м'якуш, -уша, ч. 1. М'яка частина тіла тварини, людини. 2. Підшкірна частина плодів, ягід тощо» [УТСУМ]. Також присутні такі лексеми, що не фіксуються в сучасному словнику. Наприклад, *бардига, завдаванка, клюска, кусінь*.

Зазначимо, що в «Словарі української мови» трапляються серед іменників і оказіоналізм, зокрема: «саморадоші, шей, ж. мн. Радость въ одиночку. Встречено только у Свидницкого. Він дибав, похитуючись, і в саморадошах насвистував (Св. Л. 255)» [Грінченко, IV, с. 100].

Отже, аналіз зібраного матеріалу засвідчує, що фіксація та опрацювання говіркової лексики (зокрема іменників) дає змогу глибше проникнути в структуру діалектної мови, з'ясувати особливості її функціонування та засвоєння різними групами носіїв, а також виявити неоднорідність поширення живомовних одиниць.

Таким чином, діалектна лексика дозволяє виокремити найтонші відтінки явищ, предметів і реалій навколишнього світу. Це створює широкі можливості для художнього стилю: наблизити текст до реальної дійсності, відтворити життя з усіма його дрібними деталями, передати локальний колорит і окреслити типові риси представників різних соціальних груп. Аналізуючи лексико-семантичні групи іменників у подільських говірках (за матеріалами «Словаря української мови» Б. Грінченка), можна простежити не лише їх територіальну прив'язаність, а й зв'язок між «Словарем української мови» Б. Д. Грінченка та «Сучасним словником української мови».

2.2. Семантичні особливості прикметників

Результати аналізу засвідчують – збирання та вивчення говіркової лексики (передусім іменників, прикметників, дієслів) відкриває можливість глибше осягнути внутрішню організацію діалектної мови, виявити специфіку її функціонування та засвоєння різними групами мовців, а також простежити нерівномірність поширення лексичних одиниць живої мови.

Отже, діалектна лексика дає змогу зафіксувати найдрібніші нюанси явищ, предметів і реалій довкілля. Це забезпечує значний потенціал у художньому стилі: сприяє точному відтворенню дійсності, змальовує життя з усіма його деталями, передає місцевий колорит і допомагає типізувати риси представників різних соціальних верств. Розгляд лексико-семантичних груп прикметників у подільських говірках (на основі матеріалів «Словаря української мови» Б. Грінченка) дає змогу простежити не лише їх ареальну спорідненість, а й зв'язок між «Словарем української мови» Б. Д. Грінченка та «Сучасним словником української мови».

Ми виокремили такі прикметники:

«Бандуруватий, а, е. Неповоротливый? Неуклюжий? Був (хлопець)... несміливий, бандуруватий (Св. Л. 244)» [Грінченко, I, с. 26].

«Босий, а, е. 1) Босой, необутый. 2) Неподкованный, неокованный. Босі колеса (Каменец. у.). 3) О собаке: темной шерсти съ белами лапами. 4) Чоловік з босою губою. Человекъ безъ усовъ» [Грінченко, I, с. 89].

«Гикавий, а, е. Заікающийся (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 282].

«Дивний, а, е. Станный. Дивний чоловік Хведь! Чи він планетник, Бог його знає (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 382].

«Докучливий, а, е. Надоедливый, причиняющий беспокойство. Докучливі діти у Григора (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 415].

«Заздрісний, а, е. Завистливый. Заздрісні очі (Каменец. у.). Заздросний чоловік (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 40].

«**Замурзаний, а, е.** Замусленный, испачканный. *Замурзана така! сказано – дитина, чи їсть, чи п'є, то по грудях тече, а там мокро таке полізе на двір і бавиться в поросі* (Св. Л. 99)» [Грінченко, II, с. 70].

«**Запальчастий, а, е.** Запальчивый, вспылчивый. *Як зійдуться брати, а за пальчасті обидва, то без сварки не обійтися, а то ще й будуть ся бити* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 75].

«**Запасний, а, е.** Запасливый. *Ось у Цвіляка можна купити: се люде запасні; а більш нема ні в кого* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 76].

«**Засібний, а, е.** 1) Зажиточный, со средствами. *Хиба котрий засібний, то не купував голодного року хліба* (Каменец. у.). 2) Обь одежде: просторный».

«**Зателепуватий, а, е.** Неряшливый (Каменец. и Брацл. у. у.)» [Грінченко, II, с. 95].

«**Затятий, а, е.** Упрямый, упорный, неуступчивый. *Коли він такий затятий, то й я буду затятий* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 112].

«**Здатний, а, е.** 1) Способный. *На хитроці дівчата здатні* (Котл. Ен. VI. 75). *До чого здатний Петро?* (Каменец. у.) 2) Годный, пригодный. *Ми його приймили у своє село, бо він нам здатний: коваль, бачите, добрий з його* (Каменец. у.). *Мені ці халяви не здатні, бо малі* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 143].

«**Кодловатий, а, е.** Многосемейный. *Усі попи кодловаті, бо книшами годовані* (Подольск. г.)» [Грінченко, II, с. 263].

«**Куцоланий, а, е.** Съ короткими ногами (Подольск. губ.)» [Грінченко, II, с. 334].

«**Ледаякий, а, е.** Дрянной, дурной, плохой, негодный. *Доброму скрізь добре, а ледаякому скрізь погано* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 352].

«**Лихий, а, е.** 1) Злой. *І пан був лихої волі на його, і всі попи околичні хропли, сопли* (Св. Л. 287). *Буде лихий світ (кому). Будеть беда. Не сміла сказати... бо буде їй лихий світ* (Св. Л. 184). 2) Дурной, худой. 3) Ветхий. 4) Чортъ. 5) Лихе. Зло. 6) Лиха година. Несчастіє, беда, дурныя обстоятельства, бедствование. 7) Лиха напасть. Внезапное несчастье; болезнь. 8) Лихі очі.

Дурной глазъ. Который, согласно народному повір'ю, есть у некоторыхъ людей, могущихъ однимъ взглядомъ причинить каное-нибудь несчастье, болезнь и даже смерть. 9) Лихий час» [Грінченко, II, с. 363].

«Людяний, а, е. 1) Гуманный, приветливый въ обращеніи. *О. Гервасій... вийшов пан-отцем простим, людяним* (Св. Л. 17). 2) Человеческій, свойственный порядочному человеку, настояній» [Грінченко, II, с. 389].

«Магнитий, а, е. Болезненный, слабосильный. *Магнита дитина. Магнитий віл, відей, що не їсть* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 395].

«Нелюдяний, а, е. 1) Нечеловеческій, безчеловечный; злой, недобрый. *Бодай той непростий був, хто видумав таку нелюдяну науку* (Св. Л. 62). *Який він добрий був для вас, а ви для його сиріт такі нелюдяні* (Св. Л. 127). 2) Необходительный, неприветливый» [Грінченко, II, с. 550].

«Неприкаяний, а, е. 1) Нераскажаний. 2) Окаянный, отчужденный отъ людей, не находящій себе места. *Доле ж моя неприкаяна* (Св. Л. 319)» [Грінченко, II, с. 555].

«Нічвидний, а, е. Непривлекательный, некрасивый. *Яка вона стала нічвидна* (Уман. у.)» [Грінченко, II, с. 568].

«Нічогенький, а, е. Посредственный (Подольск. г.)» [Грінченко, II, с. 568].

У наведених лексемах простежуємо використання форми найвищого ступеня порівняння прикметників (важнючий). З огляду на семантичні характеристики, лексико-семантичну групу «Риси зовнішності та характеру людини» можна поділити на дві підгрупи:

- 1) зберегли своє значення;
- 2) не зафіксовані в сучасному словнику української мови.

До першої групи належать такі: *білозорий, докучливий, босий, дивний, важнючий, вадкий заздрісний* та ін.

До другої відносяться лексеми, зокрема: *бандуруватий, гикавий, безкосий, безсумлінний, безличний, білкатий, куцолатий, кодловатий, відзіторний* та ін.

Нечисленною є група слів, що називають розміри:

«Засадний, а, е. 1) Объемистый, большой. Це засадні кулі: більше двадцяти кулів не візьмеш на воза. Засадні вуліки, хоч по три рої накидай (Брацл. у.). Не треба, казано, дуже засадні снопи в'язати, бо не висадиш і на вила (Могил. у.). 2) Крепкій. Засадні коні (Каменец. у.). 3) Солидный. Безпешна будь: чоловік засадний, не ледащо яке (Брацл. у.). 4) Засадна зима. Продолжительная и постоянная зима (НВолын. у.)» [Грінченко, II, с. 92].

«Дрібний, а, е, усеч. форма: дрібен. 1) Мелкій, дробный, небольшой, маленькій. Шкода, як умре, бо дрібні діти має (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 35].

«Малюхний, а, е. Крошечный, очень маленькій (Левч. 62)» [Грінченко, II, с. 402].

«Мірний, а, е. Умеренный, середній. Оце мірні огірки – саме добре квасити (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 432].

У «Словарі української мови» Б. Грінченка бачимо вживання скороченої форми прикметника – *дрібен*. Також подано зменшено-пестливу форму *малюхний*, яка не фіксується в сучасному словнику української мови. Натомість прикметники *дрібний* і *мірний* зберегли своє значення й у сучасному словнику української літературної мови.

Вагоме місце у словнику посідають прикметники на позначення кольорів:

«Білющий, а, е. Очень белый. Дівчата все в білющих сорочках та в квітках (Св. Л. 192)» [Грінченко, I, с. 63].

«Блищачий, а, е = Блискучий. Сю ніч у сні бачив я на небі хрест золотий ніби та блищачий (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 75].

«Рябомизий, а, е. 1) О животномъ: съ чернями п'яткам на морде. 2) Пестрый. На собі мав шаровари в клітку і жилетку якусь рябомизу (Св. Л. 303)» [Грінченко, VI, с. 92].

«Смаглюватий, смаглявий, а, е. 1) Смуглий (Камен. у.). 2) О беременной женщине: съ пятнами на лице» [Грінченко, VI, с. 155].

«Смуганастий, а, е. = Смугнастий (Св. Л. 202)» [Грінченко, IV, с. 160].

«Червонобокий, а, е. Краснобокій. Вийняв здорову дулю червонобоку... і подає дівчині (Св. Л. 204)» [Грінченко, VI, с. 453].

Лексеми, що мають ідентичне значення в двох словниках: *«смаглюватий, смаглявий, а, е. 1) Смуглий»* [Грінченко, IV, с. 155] і *«смаглюватий, -а, -е. Трохи смаглявий, із смаглявим відтінком»* [УТСУМ]; *«червонобокий, а, е. Краснобокій»* [Грінченко, IV, с. 453] і *«червонобокий, -а, -е. Який має червоний бік (червоні боки)»* [УТСУМ]. Зазначимо, що більше слів, не зафіксованих в сучасному словнику української мови, наприклад: *білющий, рябомизий, блищачий, смуганастий*.

Відносні прикметники передають ознаки предметів опосередковано — не прямо, а через їхній зв'язок чи різні типи відношень з іншими предметами або діями. У «Словарі української мови» Бориса Грінченка можна виокремити такі лексико-семантичні групи відносних прикметників, що визначаються змістом ознаки, закладеної у значенні твірної основи:

Загальної відносності:

«Базарний, а, е. 1) Базарный, торговый, рыночный. 2) Какъ существ. Торговый надзиратель» (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 19].

«Валькировий, а, е. Относящийся къ валькиру. Став серед хати проти валькирових дверей» (Св. Л. 199)» [Грінченко, I, с. 124].

1. Прикметники, які виражають ознаки за відношенням матеріалу або речовини і містять сему речовинності (предметності):

«Камінний, а, е. Каменный. Всяда гори каміннії, всюди ріки водянії. Гол. Антосьо сидів як камінний (Св. Л. 312)» [Грінченко, II, с. 213].

«Войовничий, а, е. Свойственный бойцу (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 249].

«Кахльовий, а, е. = Кахельний. Кахльова грубка (Подольск. г.)» [Грінченко, II, с. 226].

«Циновий, а, е. Ситцевый. Цицова спідниця (Св. Л. 80)» [Грінченко, VI, с.].

2. Із семою темпоральності:

«Зімовий, а, е. Зимній (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 153].

Отже, дослідивши семантику та специфіку прикметників, поданих у «Словарі української мови» Б. Грінченка, ми проаналізували їхню семантичну характеристику як діалектної лексики та здійснили поділ на групи, які якнайточніше передають природу й зміст кожного окремого діалектизму.

2.3. Семантичні особливості прислівників

Прислівник – це незмінна повнозначна частина мови, що позначає ознаку дії, процесу, стану чи якості та вказує на обставини, за яких відбувається певна подія або явище. Він вирізняється від інших частин мови специфічним комплексом морфологічних, словотвірних, семантичних і синтаксичних властивостей. Розмаїття й велика кількість прислівників, за висловом Л. Булаховського, становлять «виразну рису індивідуальності української мови» [Булаховський 1977, с. 299].

Головною морфологічною рисою прислівника є його незмінність – відсутність форм словозміни та морфологічних категорій. Для нього характерні лексико-граматичні зв'язки з іншими частинами мови, а також використання специфічних афіксів у словотворенні. За своїм лексичним значенням прислівники поділяються на два основні лексико-граматичні розряди: означальні та обставинні. Аналізуючи прислівники (на матеріалі «Словаря української мови» Б. Грінченка), ми також прагнули виокремити групи всередині цих розрядів.

Означальні прислівники:

а) якісно-означальні:

«**Бистро**, нар. Скоро, проворно. **Бистро очима стриже**. Бойко смотрить (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 57].

«**Голодно**, нар. Голодно. *Той рік голодно було скрізь* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 303].

«**Дивно**, нар. Удивительно, странно. *Дивно мені та чудно. Якось так дивно ся називає* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 382].

«**Добре**, нар. Хорошо, порядкомъ. *Добре каже*. Дельно говорить; красно говорить (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 397].

«**Добрословне**, нар. Миролюбиво. *Ми ділимося з сестрою без суда добрословне* (Подольск. г.)» [Грінченко, I, с. 399].

«**Запашино**, нар. Пахуче, съ запахомъ. *Хто ж тобі головочку змиє, м'яткою та любистечком, щоб і тепло, щоб і запашино... тобі було?* Г. Барв. 125. *В хаті стало, як у садочку: і зелено, і запашино* (Св. Л. 273)» [Грінченко, II, с. 77].

«**Лютно**, нар. Морозно съ холоднымъ ветромъ. *Лютно на дворі* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 390].

«**Ляшино**, нар. = **Лячно**. *Ляшино їхати уночі по при той ліс* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 394].

«**Напрасно(е)**, нар. 1) Несправедливо. 2) Задорно, дерзко, обижая. 3) Внезапно, скоропостижно. *Напрасне умер Іван: уранці робив, а ввечір умер* (Камен. у.)» [Грінченко, II, с. 512];

б) кількісні, які означають ступінь або міру вияву ознаки:

«**Більш**, нар. = **Більше**. **Більш-менш**. Более или менее. *Пекарні в панотців тісні, то на кожну більш-менш велику оказію вже страву готують на дворі* (Св. Л. 202)» [Грінченко, I, с. 68].

«**Ледве, ледві, ледве**, нар. 1) Едва, чуть, лишь только. 2) Едва-ли, врядь-ли. *У цій корчмі ледві є пиво?* (Каменец. у.). *Сьогодні ледві прийде, бо свято* (Каменец. у.). *Ледво є він дома* (Каменец. у.). *Ледве тямите ви діда, бо були сте малі ще* (Каменец. у.). **Ледві(о)-не-ледві(о)**. Едва, съ трудомъ. *Так упивсь на тій оказії, що ледве-не-ледво додому дійшов* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 352].

«**Надто**, нар. 1) Слишкомъ, излишне, слишкомъ много, черезчурь. *Їден надто має, а другий нічого* (Камен. у.). 2) Сверхъ того, къ тому-же; особенно. 3) Еще більше» [Грінченко, II, с. 486];

в) способу дії:

«**Гатала**, нар. Вскачь, галопомь. *Жид їздить або тюпки, або гатала* (Подольск. г.)» [Грінченко, I, с. 276].

«**Голіруч**, нар. 1) Голыми руками. *Вхопив жарину голіруч.* 2) Съ пустими руками. *Хто ж продасть, як піду я голіруч? Дайте грошей* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 300].

«**Гориніж**, нар. Вверхъ ногами (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 311].

«**Горілиць**, нар. Вверхъ лицемъ, навзничь. *Лежить горілиць* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 311].

«**Пустопаиш**, нар. Безъ пастуха (Каменец. у.). *Ходять коні пустопаиш.* Каменец. у. *Тоді вони коней пустопаиш попускали* (АД. I. 118). *В полі вже тільки стерні жовтіли та рябіли гуси, а де-де й худобина ходила пустопаиш* (Св. Л. 63)» [Грінченко, III, с. 345].

«**Сторцом**, нар. = **Сторч 2**. Цеглу ставити сторцем, чи класти плазом (Кам. Под. у.)» [Грінченко, VI, с. 211].

«**Тлуса**, нар. Рысью. *Та що се за коні, от як чаталає ними; я як пустю своїх тлуса, то далеко покину їх ззаду* (Уман. у.)» [Грінченко, VI, с. 268].

«**Хильцем, хильці**, нар. 1) Согнувшись, наклонясь. *Побіг хильці бур'янами, та й утік* (Каменец. у.). 2) **Хильцем ковтнути**. *Выпить, сразу опрокинув рюмку въ ротъ*» [Грінченко, VI, с. 397].

Серед наведених прислівників є такі, що декодуються в сучасному словнику української мови та зберігають своє первісне значення (*горілиць, пошепки, голіруч* та ін.), а також лексеми, які не зафіксовані в сучасному виданні (*чвалем, лютно, тлуса* та ін.).

Обставинні прислівники позначають зовнішні щодо дії чи стану обставини, зокрема:

а) прислівники місця:

«**Згори**, нар. 1) Сверху. 2) Впередь. *Згори гроші дає* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 140].

«**Здалека, здалеку**, нар. Издали, издалека. *А то лихо, що боюсь, хоч здалека подивлюсь* (Лав. 42). *Здалеку най ся гріє kwasоля, бо пригорить* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 142].

«**Обабіч**, нар. По обабіч. Съ обеихъ сторонъ, съ каждой стороны. *На підмурку по краях, саме де гранки сходяться, по обабіч помуровані стовпи – всіх шість пар* (Св. Л. 26)» [Грінченко, III, с. 1].

«**Озде**, нар. = Ось-де (Каменец. у.). Ум. Озденька» [Грінченко, III, с. 44].

«**Ту**, нар. = Тут. *А його ту не було?* (Каменец. у.)» [Грінченко, VI, с.];

б) прислівники часу:

«**За-що-раз**, нар. Постоянно, всякій разъ. *За-що-раз дощ зачинається з тії закутини* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 120].

«**Нарік**, нар. На будущій годъ. *Бог його знає, що нарік буде* (Камен. у.)» [Грінченко, II, с. 516].

«**Подавно**, нар. Довольно давно, давненько (Подольск. г., Київ. г., Борз. у.). *Я прийшла подавно* (Черниг. у.). *Він уже подавно сказав* (Г.-Арт., О. 1861. III. 101)» [Грінченко, III, с. 516].

«**Учасне**, нар. = **Учасно**. *Як посієш учасне, то будеш мав хліб* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 516];

в) прислівники причини:

«**Знебачки, знебачки**, нар. Неожиданно (НВолын. у.). *Знебашки приїде пан, прожив тижнів зо два та й поїхав, а окомон своє* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 172].

«**Різко**, нар. 1) Резко, пронзительно (Каменец. у.). 2) Жестко. 3) Быстро» [Грінченко, VI, с.].

Окрему групу становлять модальні слова:

«**Довідно, довідне**, нар. Наверне. *Довідно ніхто не скаже, що дав йому* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 403].

«**Загалом**, нар. 1) Оптомъ, гуртомъ. *На вибір десяток сороковець, а загалом золотий* (Каменец. у.). 2) Сплошь. *З неділі піду тобі робити три дні загалом* (Каменец. у.). *Маси загалом усю стіну* (Каменец. у.). *Попереду було той на*

чини, той на одрібок, а потім пішли всі загалом на викуп (НВолын. у.)»
[Грінченко, II, с. 24].

Ці прислівники передають ставлення мовця до змісту висловлення.

Отже, аналізуючи семантику подільських прислівників (на матеріалі «Словаря української мови» Б. Грінченка), можна помітити, що хоча граматичне оформлення прислівників зазнало змін, їхнє лексичне наповнення переважно залишилося незмінним.

2.4. Семантика дієслів

Одне з основних положень сучасного мовознавства полягає у тому, що мова є не простою сукупністю слів, форм та категорій, а системою, в якій усі її елементи (ланки), хоч і з певною мірою свободи, взаємодіють, і будь-яка мовна одиниця має своє місце в ній. Оскільки головним у слові, тим, що визначає його сутність і місце у загальній системі мови, є його значення, то до завдань дослідника лексики належить пізнання внутрішніх зв'язків і відношень цього рівня мови. До найскладніших проблем семантичної типології лексики дослідники відносять «створення типології дієслівних значень, бо цей лексико-граматичний клас слів відзначається складністю своєї структури, різноманітністю граматичних категорій і форм, багатством парадигматичних і синтагматичних зв'язків» [Волох, Чемерисов 1989, с. 127]. Своєрідність і складність лексичного значення дієслова зумовлюють численні підходи і погляди представників різних шкіл, які часто заперечують один одного.

Своєрідність дієслів як класу ознакових слів найвиразніше виявляється у високому ступені ієрархічності їх семантичної структури, у багатьох аспектах зумовленої не тільки парадигматичними, але й синтагматичними компонентами смислу. У цьому зв'язку аналіз лексичної семантики дієслів передбачає обов'язкову характеристику їхніх поєднувальних властивостей [Плющ, Портелло, Грипас 1995, с. 84]. Зокрема, важливим аспектом комплексного аналізу є характеристика функцій дієслівних предикатів та

встановлення їх дистрибуції. Однак, незважаючи на перспективність такого підходу і достатньо давню його історію, до сьогодні наявні значні розбіжності в поглядах на типологію дієслів з урахуванням адвербіальної дистрибуції, хоча окремих питань цієї проблеми в українському та зарубіжному мовознавстві торкалися такі вчені: З. Харріс, Ч. Хоккетт, М. Степанова, С. Кацнельсон, Й. Андерш, І. Вихованець, В. Русанівський, Т. Масицька, А. Загнітко, М. Степаненко та ін.

Для з'ясування конструктивних можливостей дієслова у синтаксичних побудовах важливим є дослідження несубстанціальних компонентів, вичерпний опис яких можливий на основі глибокого осмислення дієслівних значень різних лексико-семантичних груп.

У «Словарі української мови» Б. Грінченка дієслівна група подільських діалектів представлена досить широко. В своєму дослідженні ми намагалися виділити найбільші лексико-семантичні групи дієслів, що якомога точніше відображають природу та значення того чи іншого діалектизму, і на цій базі пояснити зміни, що відбулися в українській мові від часу видання «Словаря...».

Вибрані приклади дієслів у «Словарі української мови» Б. Грінченка репрезентують елементи подільських говірок і дають змогу виділити окремі лексико-семантичні групи: 1) дієслова на позначення руху; 2) дієслова на позначення дій; 3) дієслова на позначення процесів і станів.

Дієслова руху типу іти – ходити позначають найелементарнішу форму руху суб'єкта в просторі й належать до найбільш уживаних дієслів української мови. “Дієслова руху типу йти – ходити становлять так би мовити “похідне ядро” всієї лексико-семантичної групи дієслів руху” [Леснова 1993, с. 44]. Розмаїття семантичних рис, які становлять національну своєрідність українських дієслів руху, історично пов'язані з парою йти – ходити [Леснова 1993, с. 45]. Названі кореляти і похідні від них мають широкі можливості сполучатися з іншими словами, брати участь у побудові майже всіх можливих конструкцій, які виражають просторові відношення.

До цієї лексико-семантичної групи відносимо такі слова:

«Блудити, джу, диш, гл. 1) Блуждать; сбиваться съ пути. 2) Заблуждаться, ошибаться. 3) – словами. Говорить, не сознавая что; бредить. *Як блудить словами хворий, то знак тому, що вмере* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 76].

«Бочити, чу, чиш, гл. 1) Сбочивать, ехать въ сторону (Шейк.). 2) Смотреть въ сторону» [Грінченко, I, с. 172].

«Забіратися, раюся, єшся, сов. в. забратися, беруся, берешся, гл. 1) Забираться, забраться, заходить, зайти, залежать, залезть. 2) Убираться, убратися. 3) Перебираться, перебраться. *Я заберусь у хату, а татко тут житимуть* (Каменец. у.). 4) Братся, взятися руками. *Заберіться за ручечки.* 5) – на тепло. Начинать теплеть (о погоде)» [Грінченко, II, с. 6].

«Закрадатися, даюся, єшся, сов. в. закрастися, дуся, дешся, гл. Прокрадываться, закрасться, прокрасться, подкрадываться, подкрасться, закрадываться, закрасться, вкрадываться, вкрасться. *Оцей ліс колись наш був, а тетерка як злодій закрадайся, як вижевки треба* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 54].

«Занадитися, джуся, дишся, гл. Повадиться. *Занадились кури та й позгризали пуп'яночки* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 71].

«Занепадати, даю, єш, сов. в. занепасти, ду, деш, гл. 1) Приходить, придти въ упадокъ. 2) Надрывать, надорвать здоровье, ослабевать, ослабеть, обезсилеть. *І сього часу, як занепав о. Гервасій, то до півроку так висох* (Св. Л. 90). *Мій хлопець чогось занепав: каже, голова болить і на світ не можна ся дивити* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 72].

«Запихатися, хаюся, єшся, сов. в. запхатися, хаюся, єшся, гл. 1) Забираться, забраться, влезть. 2) Только не сов. в. Есть съ жадностью. *Гризне і закриється кулаком, щоб не всі бачили, як він запихається*» (Св. Л. 219)» [Грінченко, II, с. 79].

«Застановлятися, ляюся, єшся, сов. в. застановитися, влюся, вишся, гл. Остановливаться, остановиться, задерживаться, задержаться. *Через спеку орання застановилося* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 101].

«Зіходити, джу, диш», сов. в. *зійти, йду, деш, гл.* 1) Сходить, сойти, нисходить, низойти. 2) Уходить, уйти. *Піде на тік, щоб з очей зійти* (Св. Л. 158). 3) Расходо́ваться, израсходо́ваться, выйти. 4) Попа́даться, попа́сть, выйти. 5) О воде: спада́ть, спа́сть. 6) Вско́дяться, взойти. 7) – на чий розум. Поступа́ть какъ кто. 8) – на що. Обрати́ться во что» [Грінченко, II, с. 155].

«Зносити, шу, сиш», сов. в. *знести, су, сеш, гл.* 1) Сносить, снести съ чего либо внизъ или съ какого либо места. 2) Снашивать, снести изъ разныхъ местъ въ одно. 3) Сносить, снести снизу вверхъ. 4) Поднимать, поднять, возносить, вознести. 5) Рубить, срубить, срезать, снять. 6) Переносить, перенести, выносить, вынести, вытерпеть. 7) Уничтожать, уничтожить, упразднять, упразднить, отемнить. 8) Только сов. в. О яйцахъ: снести. 9) Зносити мислі, зносити мислям. Дума́ть. 10) – головою. Быть въ состояніи по своему уму сделать что-либо, сообража́ть, сообразить, уразуметь. 11) Охота зносе. Охота есть, беретъ. *Як зносе його охота ковалювати, нац учится* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 175].

«Наброджувати, джую, єш», сов. в. *набрести, ду, деш, гл.* Попа́даться, попа́сть, наталкива́ться, натолкнуться, набрести. *Брели вони то... межами, то суголовами, як набрали купу гною* (Св. Л. 140)» [Грінченко, II, с. 465].

«Обертати, таю, єш», сов. в. *обернути, ну, неш, гл.* 1) Поворачива́ть, поверну́ть, оборо́чивать, оборо́тить. *Треба обернути тонишим оком.* (Уман. и Гайсин. уу.). 2) – на що. а) Употре́блять, употре́бить на что, для чего. *Обертати на користь собі всяку тварь.* Дещо. *Твоє святе слово на святе діло обернуть.* К. (О. 1861. VI. 33). б) = – у що. в) – на свій обичай. Поверну́ть по своему. 3) – у що. Превра́щать, преврати́ть во что. Обернути в ніщо. Обрати́ть въ ничто» [Грінченко, III, с. 8].

«Перетрясатися, саюся, єшся», сов. в. *перетрястися, суся, сешся, гл.* 1) Трясти́сь, перетрясти́сь въ переезде и перевозке, перевезти́сь съ имуществомъ. *О. Яким як почув, що архирей обіцяв жениха, то й не став перетрясатися; а що перевіз – тут було, а решта й на тій парафії* (Св. Л.

191). 2) Тільки сов. в. Надрожаться оть холода, передрогнуть» [Грінченко, III, с. 141].

«*Переходити, джу, диш*, сов. в. *перейти, йду, деш*, гл. 1) Переходить, перейти. 2) Проходить, пройти. 3) Проходить, пройти, оканчиваться, окончиться. 4) Превосходить, превзойти. 5) Носиться, проноситься дольше чого. 5) О тесте: взойдя, перестоять лишене. 6) – **на кого, на що**. Сделаться чемь. *Він перейшов на купця* (Уман. у.). *Перейшов на злидні*. 7) Перейти танець. Протанцювать. *Він танець чи два перейде* (Уман. у.)» [Грінченко, III, с. 142].

«*Підкочуватися, чуюся, єшся*, сов. в. *підкотитися, чуся, тишся*, гл. Подкатываться, подкатиться. *Під Солодьки підкочувавсь жидівський віз і на йому сидів Антоній Люборацький* (Св. Л. 308)» [Грінченко, III, с. 168].

«*Поплентатися, таюся, єшся*, гл. Потащиться. *Поплентався старий до шинку. Поплентався на двір казати коні запрягати* (Св. Л. 59)» [Грінченко, III, с. 332].

«*Попотупкатися, каюся, єшся*, гл. Потоптаться много, натоптатися, – **коло кого**. Поухаживать за кемь много, пока добьешся. *Попотупкаєшся коло нього на случай якої оказії та й кишеню потрясеш* (Св. Л. 281)» [Грінченко, III, с. 335].

«*Постебнувати, ную, єш*, гл. Зашагать. *Постебнував він через хату* (Св. Л. 203)» [Грінченко, III, с. 369].

«*Провадити, джу, диш*, гл. 1) Вести, везти. *А куди Бог провадить?* (Св. Л. 8). – **життя**. Вести жизнь. 2) Делать. 3) Доставлять. 4) Твердить, настойчиво говорить одно и то-же.. Провадити на вербі груші. Розказувать небылицы, – не знати що. Нести вздорь» [Грінченко, III, с. 458].

«*Пускатися, каюся, єшся*, сов. в. *пуститися, щуся, стишся*, гл. 1) Пускаться, пуститься. *Мідяні човна, золоті весла*. 2) Расты, вырасти. 3) Тільки сов. в. Начать, стать; начаться. 4) – **на що**. Итти, пойти, рушиться на что. 5) – **чого**. Выпускать, выпустить изъ рукъ. **Пуститися берега**. Забросить все, ни о чемь не заботиться, опуститься. 6) **Духу пускається хто**.

Ипускаеть духъ, умираеть. *Коні біжать, духу пускаються, а він все сваритьсья: чого помалу їдеи?* (Св. Л. 269)» [Грінченко, III, с. 500].

«**Сходити, джу, диш**, гл. 1) Исходитъ. 2) Пройти, перейти, сходить. 3) Одеться во что, износить что. *Нехай батько не турбує, мені вінця не купує, бо я й того не сходила, під явором загубила* (Уман. у.) «[Грінченко, VI, с. 237].

«**Утрясти, су, сеи**, гл. Уехать, убраться. *Можє ще доведетьсья утрясти з Кам'янця* (Св. Л. 226). *Паніматка не любила ляхів, і вони се добре знали, то не пройшло й година часу, як утрясли* (Св. Л. 121)» [Грінченко, VI, с. 366].

Частина цих слів зберегла своє значення і функціонує сьогодні. Наприклад, *ходити, сходити, пускатися, піти, переходити, навертатися* та ін. Деякі з наведених прикладів не фіксує сучасний словник української мови, наприклад: *бочити, тецатися, забіратися, попотупкатися* та ін.

Дієслова на позначення дії відображають усі сфери людського життя. Своєрідність українських дієслів дії характеризується розмаїттям семантичних рис, що яскраво проявляються в «Словарі української мови» Б. Грінченка. До лексико-семантичної групи «Дієслова на позначення дій» відносимо такі діалектизми:

«**Бавити, влю, виш**, гл. 1) Забавлять, развлекать. 2) Удерживать, задерживать. 3) = **Бавитися** 2. *Три тиждні бавила я в дорозі* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 15].

«**Баламкати, каю, єш**, гл. Протяжно звонить въ одинъ колоколь (Шейк.)» [Грінченко, I, с. 24].

«**Гріхувати, хую, єш**, гл. – на кого. Гріхуватися, хуюся, єшся, гл. Считать грехомъ, почитать себя за грехъ. *Я гріхувавсья воза мастити в неділю* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 328].

«**Гружляти, ляю, єш**, гл. Втаптывать, вдавливать. *Ходя воли по озимені та й гружляють, бо земля мокра* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 332].

«**Гарувати, рую, єш**, гл. Пазовать, делать пазы (Подольск. г.)» [Грінченко, I, с. 347].

«**Гецатися, цаюся, єшся**, гл. = Гедзатися. *Ой із гори та в яр тецався товар* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 348].

«**Деренькотати, кочу, чеи**, гл. = Деренчати. *Як розбитий горнець, то завше деренькоче* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 369].

«**Доїдати, даю, єш**, сов. в. **доїсти, їм, їси, їсть, їмо, їсте, їдять**, гл. 3) наскучать, наскучить, досаждать, досадить. *Ну та й доїда клята корова, що все втікає* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 411].

«**Долупуватися, пуюся, єшся**, сов. в. **долупатися, паюся, єшся**, гл. Доискиваться, докапываться. *Люде й не долупуються, куди то гроші йдуть* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 418].

«**Забивати, ваю, єш**, сов. в. **забити, б'ю, б'єш**, гл. 1) Забивать, забить, вбивать, вбить, вколачивать, вколотить. 2) Забивать, забить, заколачивать, заколотить. 3) Ушибать, ушибить, зашипить. 4) Убивать, убить. *Ой упала бондарівна близько перелазу: забив, забив пан Каньовський з рушниці одразу* (Чуб. V. 427). 5) Забивать, забить, запугивать, запугать. 6) О запахе: заглушать, заглушить. *Пижмо хоць єдно, та усі зілля забиває* (Подол. г.). 7) Объ огне: тушить, затушить. 8) Только сов. в. О поклонахъ: положить. 9) – баки. Заговорить, сбить съ толку. 10) – в кайдани, в колодку, в дйби, в скрипицю. Заковывать, заковать въ кандалы, въ оковы. *Взяли його в неволеньку, забили в кайдани* (Чуб. V. 1018). 11) – дорогу, шлях. Заносить, занести снегомъ. 12) – памороки. См. Памороки» [Грінченко, II, с. 5].

«**Заважати, жаю, єш**, сов. в. **завадити, джу, диш**, гл. 1) Препятствовать, мешать, помешать, быть помехой. *Ет, геть звідце, не заважай, нема часу з тобою ту балакати* (Камен. у.). 2) Подействовать дурно (на желудокъ)» [Грінченко, II, с. 11].

«**Завзятися, візьмуся, мешся**, гл. 1) Задаться целью, упорно стремиться къ чему. 2) – на кого. Взъється, ожесточиться, напасть на кого. *Писарь завзявся на мене* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 15].

«**Завиватися, ваюся, єшся**, сов. в. **завитися, в'юся, єшся**, гл. 1) Завиваться, завиться. 2) Заворачиваться, завернуться, обматываться, обмотаться,

повязуватися, повязатися. *Русинки там завиваються в намітки* (Св. Л. 2). 3) То-же, что покриватися (новобрачної), а покритися з ким – быть оболыщенноу кемь (о девушке)» [Грінченко, II, с. 16].

«*Завинути, ну, неш, гл. = Завити 2. Відказала вона, взявши грушу, і завинула її в хустку* (Св. Л. 204)» [Грінченко, II, с. 16].

«*Зависати, саю, єш, сов. в. зависнути и зависти, сну, неш, гл. 1) Вешаться, повеситься; повиснуть. 2) Оставаться, остаться неуплаченнимь, накопляться, накопиться (о платежахъ, недоимке, долгахъ). 3) – на кому. Лежать на ком, лечь на кого. На твоїй голові все зависло, бо ти староста* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 17].

«*Загарбати, баю, єш, гл. 1) Захватить, заграбить. 2) Закопать. Мене загарбають, як умру* (Уман. у.)» [Грінченко, II, с. 25].

«*Залицятися, цяюся, єшся, гл. 1) – до кого, на кого. Ухаживать за кемь (о любовномь ухаживаніи). 2) – на кого. Иметь виды на кого, желать кого. 3) Намереваться, собираться. Через тебе, вражий сину, мене мати била. Не била, не била, залицялась бити* (Подольск. г.). *Хлопці... вже залицялись бити мене* (Уман. у.)» [Грінченко, II, с. 58].

«*Залуплювати, люю, єш, сов. в. залупити, плю, пиш, гл. Отворачивать, отворотить (кожу), залупливать, залупить. – очі. Выворотить веки. Залуплює очі* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 61].

«*Згонити, ню, ниш, гл. 1) = Зганяти. 2) Очищать зерно, уже провеянное, отъ кусочковъ колоса, соломы и пр. Та він то навів і велику купу, та ще не згонив* (Брацл. у.)» [Грінченко, II, с. 140].

«*Згуртувати, тую, єш, гл. Сгруппировать, собрать въ одно место. Згуртував людське поле, а своє все до села* (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 142].

«*Згонити, ню, ниш, гл. 1) = Зганяти. 2) Очищать зерно, уже провеянное, отъ кусочковъ колоса, соломы и пр. Та він то навів і велику купу, та ще не згонив* (Брацл. у.)» [Грінченко, II, с. 140].

«**Кільчитися, чуся, тишся**, гл. Пускать ростки, проростать. Вже *кільчиться гречка, пшениця* (Каменец. у.). *Він злидений господарь, у його в коморі геть покільчилась пшениця* (Подольск. г.)» [Грінченко, II, с. 244].

«**Латити, чу, тиш**, гл. Прибывать къ стропиламъ лати (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 347].

«**Моститися, мощуся, стишся**, гл. 1) Моститься, умащиваться, усаживаться, примасщиваться, прилаживаться. *Моститься, як то їй сісти* (Св. Л. 14). 2) Вить гнезда» [Грінченко, II, с. 448].

«**Напаковувати, ковую, єш**, сов. в. *напакувати, кую, єш*, гл. Накладывать, наложить, напаковать, напаковать, набивать, набить. *Всячини напакували: і курей, і гусей – все печених, – і печене порося начинене, і масла, і всього, всього* (Св. Л. 9)» [Грінченко, II, с. 506].

«**Находити, джу, диш**, сов. в. *найти, ду, деш*, гл. Находить, найти. *Чом на тебе не находе лиха година та нечиста сила?* (Подольск. г.)» [Грінченко, II, с. 531].

«**Начиняти, няю, єш**, сов. в. *начинити, ню, ниш*, гл. Начинять, начинить, нафаршировывать, нафаршировать; набивать, набить. *Пироги, начинені голубцями. Печене порося начинене* (Св. Л. 9)» [Грінченко, II, с. 533].

«**Обжинати, наю, єш**, сов. в. *обжати, обіжну, неш*, гл. 1) Обжинать, обжать, сжать вокругъ чего. *Де-де на стерні і будяк стояв сиротою; обжали бідолаху* (Св. Л. 45). 2) Обгонять, обогнать, работая серпомъ» [Грінченко, III, с. 8].

«**Підхоплюватися, лююся, єшся**, сов. в. *підхопитися, плюся, пишся*, гл. Схватываться, схватиться съ места, вскочить, подняться быстро. *Минала ніч, що й не оглянулись, і сонечко підхопилось* (Св. Л. 295)» [Грінченко, III, с. 184].

«**Підцобрити, рю, риш**, гл. Стибрить, стащить. Нишком... пляшечку оковитої підцобрить (Св. Л. 6)» [Грінченко, III, с. 184].

«**Підхоплюватися, лююся, єшся**, сов. в. *підхопитися, плюся, пишся*, гл. Схватываться, схватиться съ места, вскочить, подняться быстро. *Минала ніч, що й не оглянулись, і сонечко підхопилось* (Св. Л. 295)» [Грінченко, III, с. 184].

«Підцобрити, рю, риш, гл. Стибрить, стащить. Нишком... пляшечку оковитої підцобриць (Св. Л. 6)» [Грінченко, III, с. 184].

Лексико-семантична група дієслів дії досить різноманітна за своєю семантикою, тому важко простежити якусь системність. Більшість діалектизмів не втратили своє лексичне й граматичне значення, наприклад: *шурнути, черкнути, убивати, находити, начиняти, обжинати, мукати, казати* та ін. Хоча є й діалектизми, що не фіксуються в сучасному словнику української мови: *загоготіти, мачкувати, молитвати, обмаювати, нявкотіти* та ін.

До лексико-семантичної групи «Дієслова на позначення процесів і станів» відносимо такі діалектизми:

«Багнути, ну, неш, гл. Сильно желать, хотеть. Мій син багне йти до школи так, що ну! (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 18].

«Банувати, ную, єш, гл. 1) Тужить, жалеть. 2) Банувати на очі – болеть глазами (Брацл. у.)» [Грінченко, I, с. 27].

«Бахтати, таю, єш, гл. Буйно рости (Подольск. г.)» [Грінченко, I, с. 34].

«Бідити, джу, диш, гл. Бедствовать. Бідив дід, як баба жива була, та й тепереньки бідить (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 62].

«Боліти, лію, єш, гл. 1) Болеть. Щось дуже мене ноги болять (Св. Л. 320). Татка очі болять (Св. Л. 100). 2) – серцем. Скорбеть, печалиться» [Грінченко, I, с. 84].

«Виганятися, нюся, єшся, сов. в. вигнатися, женуся, нешся, гл. 4) Вырастать, вырасти въ вышину. Григор вигнався такий, як тополя (Каменец. у.)» [Грінченко, I, с. 151].

«Занімити, млю, миш, гл. Сделать немьмь. А бодай тя занімило! (Каменец. у.) – пожеланіє равносильное: типунь тебе на языкъ!» [Грінченко, II, с. 73].

«Засмучатися, чаюся, єшся и засмучуватися, чуюся, єшся, сов. в. засмутитися, чуся, тишся, гл. Опечаливаться, опечалиться. Загубив гроші та так ся, не боженько, засмутив (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 98].

«Затерпнути, ну, неш, гл. Отерпнуть, онеметь. Богослов куриє та й куриє, а ж язык йому затерп (Св. Л. 122)» [Грінченко, II, с. 105].

«Затугавіти, вію, єш, затугнути, гну, неш, гл. Загустеть, затвердеть; уклониться. Болото затужавіло, що й ноги не зитягнеш (Каменец. у.). См. Затужавіти» [Грінченко, II, с. 110].

«Збучавіти, вію, єш, гл. Одеревенеть. Старі кості не ворушаться і серце збучавіло (Свид. 30)» [Грінченко, II, с. 127].

«Звільжити, жу, жиш, гл. О морозе: ослабеть. Як звільжить мороз, тоді поїду і ліс (Каменец. у.). Вже звільжив мороз (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 132].

«Зв'ялитися, люся, лишся, гл. Увянуть, завянуть. Серце моє зсохло, зв'ялилося за сином, що у москалі віддано (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 136].

«Зголодніти, нію, єш, гл. Проголодяться. Чого той мировий не їде? – люде зголодніли вже (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 140].

«Здеревіти, вію, єш, гл. Превратиться в дерево, одеревянить. Відро скаменіло мармором біленьким, дівча здеревіло явром зелененьким (Рудан. I. 34)» [Грінченко, II, с. 143].

«Злюлятися, ляюся, єшся, гл. Напиться п'янимъ. На radoщах так злюлявся, аж очі заплющив (Подольск. г.)» [Грінченко, II, с. 162].

«Зляштіти, шію, єш, гл. Ополячиться. Була вона звичайна Прісьма... за літ скільки запаніла, зляштіла і стала зватися... Фрузиною (Св. Л. 65)» [Грінченко, II, с. 162].

«Зуміти, мію, єш, гл. Съ ума сойти. Чи ти зуміла, чи дурману наїлася? (Подольск. г.)» [Грінченко, II, с. 188].

«Кільчитися, чуся, тишся, гл. Пускати ростки, проростать. Вже кільчиться гречка, пшениця (Каменец. у.). Він злидений господарь, у його в коморі геть покільчилась пшениця (Подольск. г.)» [Грінченко, II, с. 244].

«Мати, маю, єш, гл. 1) Иметь. 2) Намереваться, быть намереннымъ, предполагать. А се сі воли за що маєте продати? (Каменец. у.). 3) Быть

должнимъ. *Маєш робити, то роби по правді, не виляй. Чи зійшло сонце? Мало зійти вже* (Каменец. у.). 4) Съ неопредел. Накл. Глагола переводится безличной формой: придется. 5) Мати за кого, за що. Считать кого кемъ, чемъ. 6) Має-бути=Мабуть. 7) Маючи звичай. Соблюдая приличія. 8) Мати злість на кого. Злобствовать на кого. 9) Мати на мислі. Предполагать, думать. 10) Мати на пеньку. Помнить, держать въ памяти. *Я на пеньку собі маю, що він казав мені, то ворожбит-циган* (Каменец. у.). 11) Мати на оці. Не спускати съ глазъ (Св. Л. 70)» [Грінченко, II, с. 409].

«**Мліти, млію, єш**, гл. 1) Млеть, замирать, изнывать. *Коли б чого не забути, щоб дитина не мліла голодом* (Св. Л. 60). 2) Преть, увариваться» [Грінченко, II, с. 436].

«**Млоїти, їть**, гл. безл. Тошнить. *Млоїть мене та й млоїть* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 436].

«**Мрячити, чу, чиш**, гл. 1) Моросить. 2) безл. Мрячить. Стоить туманная, съ мелкимъ дождемъ, погода. *Все мрячить та й мрячить* (Каменец. у.)» [Грінченко, II, с. 451].

«**Напіндючитися, чуся, чишся**, гл. Надуться. *Нажабиться кожен, напіндючиться* (Св. Л. 291)» [Грінченко, II, с. 508].

«**Парувати, рую, єш**, гл. 1) Выделять паръ, дымиться. *Дивись, як гній парує. Борз. у. Вареники, знаєте, парують на столі* (Св. Л. 222). 2) Соединять въ пары; спаривать. 3) Случать» [Грінченко, III, с. 98].

«**Перепочивати, ваю, єш**, сов. в. *перепочити, чину, неш*, гл. Отдыхать, отдохнуть немного. *Так виїхав, що не дав і коням гаразд перепочити* (Св. Л. 45)» [Грінченко, III, с. 133].

«**Подумати, маю, єш**, гл. 1) Подумать; поразмыслить. 2) Задумать. 3) – на кого. Заподозрить кого. *На Антося ніхто й не подумав* (Св. Л. 183)» [Грінченко, III, с. 247].

Висновок до 2 розділу

У «Словарі української мови» Б. Грінченка домінують якісні прикметники. Їх умовно можна згрупувати в такі найбільш численні лексико-семантичні групи:

1. Прикметники, що позначають риси зовнішності та характеру людини.
2. Прикметники, пов'язані з вираженням розміру.
3. Назви кольорів та ін.

Основною морфологічною властивістю прислівника є його незмінність – відсутність форм словозміни й граматичних категорій. Для нього характерна лексико-граматична співвіднесеність з іншими частинами мови та використання специфічних афіксів при словотворі. З огляду на лексичне значення прислівники поділяються на два головні лексико-граматичні розряди: означальні й обставинні.

Отже, у досліджуваних подільських говірках (на матеріалі «Словаря української мови» Б. Грінченка) репрезентовані різноманітні за структурою типи номінацій, а більшість діалектизмів зберегли своє лексичне й граматичне значення до сьогодні й фіксуються в сучасному словнику української мови.

У «Словарі української мови» Б. Грінченка дієслівна група подільських діалектів представлена досить широко. Приклади дієслів репрезентують елементи подільських говірок і дають змогу виділити окремі лексико-семантичні групи: 1) дієслова на позначення руху; 2) дієслова на позначення дій; 3) дієслова на позначення процесів і станів.

РОЗДІЛ 3

РОБОТА ВЧИТЕЛЯ-ФІЛОЛОГА В УМОВАХ МІСЦЕВОЇ ГОВІРКИ

Упродовж останніх десятиліть особливої ваги набуло вивчення взаємозв'язку мови й культури, посилюється інтерес до мови як до культурного феномена, що найповніше репрезентує духовні й ціннісні орієнтири спільноти. Процеси демократизації та гуманізації освіти спричинили формування нової антропоцентричної парадигми в науковій і освітній сферах, яка орієнтується насамперед на людину, її індивідуальні, національні та соціальні характеристики.

У площині мовної освіти школярів на сучасному етапі перед педагогами постало завдання виховання полілінгвальної особистості як складника полікультурної особистості. Особливо гостро це завдання відчутне в сільській місцевості різних регіонів України, зокрема в ареалі Українських Карпат, де компактно мешкають і здобувають освіту представники різних етносів і національностей, що відрізняються мовами спілкування й культурними традиціями.

Однією з ключових проблем, яка постала перед незалежною Українською державою на етапі її становлення й національного відродження, є модернізація та вдосконалення системи освіти, покликаної забезпечити розвиток інтелектуального й культурного потенціалу як найвищої цінності нації.

Загальноосвітня школа формує фундамент подальшого успішного розвитку дитини й її середньої освіти. Центральною фігурою, відповідальною за реалізацію цих завдань, виступає вчитель. Саме тому до його загальнокультурного рівня, професійної компетентності, ерудиції та фахової підготовки висувуються особливо високі вимоги

Важливою складовою професіоналізму вчителя є досконале володіння мовленням, яке є його основним «робочим інструментом». Від

сформованості комунікативної компетентності педагога залежить не тільки ефективність його професійної діяльності, а й мовленнєвий розвиток учнів і їхні досягнення в навчанні.

У сільському освітньому середовищі перед учителем постають додаткові труднощі, спричинені специфікою соціальних умов, особливостями сільської школи та контингенту її учнів.

Освітній простір сільської школи має свою специфіку, яка визначається територіальними, соціальними, культурними, економічними, демографічними та низкою інших чинників. Значна частина сільських закладів освіти розташована на відстані від районних та обласних центрів, що обмежує доступ як учителів, так і школярів до різноманітних джерел інформації й культурних інституцій. Матеріальні умови часто не дозволяють повною мірою забезпечити такі школи сучасним обладнанням. Характерною є також значна плінність педагогічних кадрів. Усе це істотно ускладнює роботу вчителя.

Разом із тим впровадження НУШ й інноваційних освітніх технологій є обов'язковим як для міських, так і для сільських шкіл. Водночас важливо враховувати специфіку функціонування сільського закладу освіти й відповідно добирати зміст навчання та форми його реалізації.

Огляд сучасних досліджень та публікацій із порушеної проблеми свідчить про її актуальність і різнобічне осмислення. Проблему формування якостей педагогічного мовлення аналізували як класики педагогіки (В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.), так і сучасні дослідники (Н. Бабич, Л. Варзацька, Н. Грипас, Г. Козачук, В. Мельничайко, Л. Паламар, М. Плющ, Л. Савенкова, І. Синиця, Н. Скрипченко, М. Стельмахович, О. Горошкіна та ін.).

У низці праць окреслено шляхи формування комунікативних якостей майбутніх педагогів (Д. Балдинюк, Л. Гапоненко, Л. Головата, Л. Долинська, А. Капська, Т. Рукас, І. Яценко, П. Ткачук та ін.)

Проблематика роботи з учнями над діалектизмами, виправлення помилок, що виникають під впливом місцевих говірок і суржику, ґрунтовно або частково розглядається у працях Н. Бабич, М. Богдан, В. Власенка, М. Дорошенка, Т. Левченко, А. Мановицької, В. Мойсієнка, О. Никончука, В. Пруса, П. Романюка, В. Чабаненка та ін.

Взаємозв'язок мови і культури, міжкультурна й міжетнічна комунікація, питання культурного обміну між народами, проблеми взаєморозуміння різних етносів та культур стали предметом лінгвокультурологічних, етнопсихологічних, етнолінгвістичних, лінгводидактичних студій (Г. Барилова, К. Глуховцева [Барилова, Глуховцева 2011], Н. Венжинович [Венжинович 2018], Н. Шеремета, С. Каленюк та ін. [Шеремета, Каленюк 2023], Б. Коваленко, Н. Коваленко [Коваленко, Коваленко 2019], Н. Глібчук, О. Костів [Глібчук, Костів] 2024).

Водночас чимало аспектів, пов'язаних із осягненням культури через мову та в її зв'язку з мовою, а також особливостей роботи вчителя в діалектному середовищі, які мають велике значення для вчителів-практиків сільських шкіл, досі залишаються недостатньо опрацьованими.

Особливо гострою є потреба дослідити специфіку підготовки майбутніх учителів-філологів до комунікативно-стратегічної діяльності в умовах діалектного полікультурного середовища сільської школи.

Необхідність пошуку нових підходів до навчання й виховання школярів зумовлена переходом на 12-річний термін навчання, розробленням нового Державного стандарту загальної середньої освіти, орієнтованого на модернізацію змісту відповідно до сучасних вимог НУШ.

Сучасна школа покликана забезпечити гармонійний розвиток усіх складових особистості дитини, у тому числі мовної. Вона має сприяти розкриттю здібностей і нахилів учня, формуванню вмінь і навичок самоосвіти, оволодінню інформаційно-комунікаційними технологіями, досвідом спілкування і співпраці на основі належного володіння рідною та однією з іноземних мов, вихованню культури поведінки в суспільстві.

Зміст шкільної освіти зазнав істотних змін, адже він повинен відповідати запитам часу, відображати актуальні проблеми розвитку суспільства, науки, культури й техніки. Учень загальноосвітньої школи має формувати цілісне й системне уявлення про природу та соціум, уміти самотійно мислити.

До навчальних програм вводяться нові теми й розділи, які сприяють підвищенню загальнокультурного рівня школярів. Тому сьогодні вчителі-практики й науковці-методисти, спираючись на напрацьовані методики, створюють та впроваджують інноваційні технології навчання мови – інтерактивні, текстоцентричні, інтегровані тощо.

Ведуться пошуки ефективних напрямів викладання мови, поглиблено аналізуються культурознавчі аспекти мовної освіти, проблеми соціокультурної компетентності в процесі навчання мови, лінгвістичні засади лінгвокраїнознавства, вивчається мовна особистість у культурному контексті (Ю. Степанов, О. Горошкіна, В. Караман, Л. Кратасюк та ін.).

Випускники педагогічних закладів вищої освіти – це саме ті фахівці, які мають реалізовувати зміст НУШ, забезпечувати його науково-методичний супровід. У зв'язку з цим посилюються вимоги до якості фахової підготовки майбутніх учителів, зокрема до формування всіх складових їхньої комунікативної компетентності, включно зі стратегічною. Остання передбачає вміння свідомо й ефективно добирати стратегії та тактики комунікативної діяльності.

Комунікативно-стратегічна компетентність учителя обов'язково охоплює його здатність результативно будувати спілкування в різних соціальних та етнокультурних умовах, виявляти чутливість до найменших змін у поведінці співрозмовника і до змін комунікативної ситуації.

Найскладніші комунікативні завдання припадають на долю вчителів сільських шкіл. Окреслені вище особливості їхньої роботи зумовлюють необхідність дуже високого рівня професійної підготовки, широких і

грунтовних педагогічних, психологічних, лінгвістичних та методичних знань і вмінь.

У багатьох сільських школах України, зокрема й у гірських закладах освіти Українських Карпат, гостро постає проблема співіснування й взаємодії літературної мови та місцевих діалектів. Рідна мова є найпотужнішим засобом формування духовного світу дитини. На цьому акцентували філософи, письменники, педагоги та мовознавці від доби античності до сьогодення (Арістотель, Платон, Г. Сковорода, Леся Українка, І. Франко, Б. Грінченко, О. Потебня, К. Ушинський, В. Сухомлинський та ін.).

Учні та мислителі різних епох сходяться на думці, що саме мова створює картину світу, у якій відображено національний дух народу й яка передається з покоління в покоління. Тому сучасна держава висуває до освіти вимоги щодо виховання в школярів любові й поваги до мови як результату колективної творчості народу, як вияву його світогляду, національного характеру, засобу мисленнєвої діяльності. Водночас важливим є формування вміння вільно користуватися всіма мовними засобами, оволодіння комунікативними вміннями.

Фахово підготовлений учитель повинен знати специфіку місцевих говірок, усвідомлювати їхній вплив на формування мовної особистості школяра, досліджувати ці особливості, фіксувати їх у мовленні учнів і не лише делікатно й тактовно усувати, а й збагачувати словниковий запас дітей літературними відповідниками, навчаючи стилістично доречно послуговуватися рідною материнською говіркою.

Водночас чимало помилок, зумовлених діалектним впливом, фіксуємо й у мовленні самих майбутніх учителів, а також педагогів із досвідом роботи.

Цій проблемі присвячено значну кількість досліджень (Н. Бабич, М. Богдан, В. Власенко, С. Врубель, М. Дорошенко, А. Капська, К. Климова, Т. Левченко, А. Мановицька, В. Мойсієнко, Г. Мукан, О. Никончук, П. Романюк, Л. Симоненкова, В. Чабаненко та ін.).

Найвиразніше вплив діалекту в мовленні майбутніх педагогів проявляється на орфоепічному рівні, передусім у вимові звуків, звукосполучень, у постановці наголосу. У педагогічній практиці нерідко спостерігаємо використання діалектних лексем. Часто учні, які добре володіють нормами літературної мови, у повсякденному міжособистісному спілкуванні переходять на діалект. Під час бесід зі старшокласниками з'ясовано, що й учителі в школах нерідко користуються місцевою говіркою в освітньому процесі.

Безперечно, діалектна мова є вагомою етнопедагогічною цінністю, свідченням нерозривного зв'язку між різними поколіннями українців. Водночас професійний обов'язок учителя-мовника полягає в тому, щоб допомогти дітям опанувати норми літературної мови як основної форми взаєморозуміння й спілкування в масштабах усієї сучасної Української держави.

Глибокі знання з діалектології необхідні вчителю насамперед для того, щоб зіставити особливості власної говірки з літературними нормами й доступно пояснити ці відмінності школярам. На жаль, у процесі фахової підготовки в педагогічних ЗВО означена проблематика часто розглядається лише побіжно, у межах окремих дисциплін лінгвістичного циклу.

Очевидно, що просте засвоєння теоретичних знань із фонетики, лексикології, морфології, синтаксису та інших розділів курсу сучасної української мови, оволодіння практичними навичками аналізу мовних явищ, а також ознайомлення з основами культури мовлення й техніки мовлення та вимогами до культури ділового спілкування не розв'язує поставленої проблеми повністю.

У системі професійної підготовки майбутніх учителів важливе місце посідає ґрунтовне ознайомлення студентів з особливостями місцевих говірок під час опанування курсу «Українська діалектологія». Цей курс спрямований не лише на розширення знань про фонетичні, орфоепічні, лексичні й граматичні особливості українських діалектів і подолання діалектних

відхилень у власному мовленні студентів, а й на формування в них адекватного ставлення до діалекту як до рідної материнської мови, базового джерела, з якого сформувалася й продовжує збагачуватися літературна мова [Шеремета, Каленюк 2023].

Подібний курс є необхідним ще й через те, що проблема роботи вчителя в умовах діалектного мовного середовища недостатньо висвітлена в науково-методичній літературі: практичні рекомендації з цих питань подаються лише фрагментарно.

Опанування студентами діалектних рис західноукраїнських говірок здійснюється на основі комунікативно-діяльнісного підходу в різних формах. Передусім організовуються спостереження за мовленням учнів і вчителів шкіл області під час педагогічних практик.

Студенти здійснюють записи живого усного мовлення; ці матеріали використовуються на практичних заняттях із сучасної української мови для аналізу діалектних явищ і демонстрації шляхів заміни їх нормативними літературними засобами. Важливим джерелом слугують також тексти художньої літератури та фольклору, які дають змогу простежити стилістичні функції діалектизмів.

Результати власних мікродосліджень студенти презентують у рефератах, курсових роботах, доповідях на студентських наукових конференціях. Така робота сприяє поглибленню їхніх діалектологічних знань, формуванню уміння науково пояснювати природу діалектних помилок, вихованню любові й поваги до народної мови, удосконаленню культури мовлення та розвитку дослідницьких умінь майбутніх учителів.

Унаслідок цього підвищується рівень їхньої комунікативно-стратегічної діяльності в школі, що виявляється у кращому розумінні учня як співрозмовника, особливостей його поведінки, у вмінні виявляти повагу до нього, використовувати різні форми національної мови для досягнення максимальної взаємодії й взаєморозуміння з молодшими школярами та їхніми батьками.

На практичних заняттях із сучасної української мови, крім діалектних явищ, опрацьовуються й інші негативні мовні прояви в мовленні студентів: русизми, вульгаризми, просторічні елементи, жаргонізми, варваризми тощо. Спостереження засвідчують, що такі стратегічно важливі компоненти, як орієнтація педагогічного мовлення на адресата – школяра – з урахуванням його вікових особливостей, здатність планувати власне мовлення, будувати висловлювання, яке відповідає за структурою та понятійно-термінологічним наповненням, образно-експресивним характером, доступністю до специфіки й змісту навчального предмета, мети й завдань виховання та розвитку учнів, формуються ще недостатньо.

Для розв'язання цих завдань, що узгоджуються з сучасними тенденціями розвитку культури та освіти й із процесами національного відродження українського народу, необхідно створювати нові програми, технології, дієві форми та методи діагностики й удосконалення комунікативних умінь майбутніх учителів як у межах вивчення окремих дисциплін, так і в період педагогічної практики в школі. Теоретичне підґрунтя такої роботи окреслене в наукових доробках багатьох відомих учених – педагогів, психологів, лінгводидактів (Б. Ананьєв, Л. Гапоненко, Л. Головата, Л. Долинська, А. Капська, А. Леонтєв, Л. Лучкіна, І. Яценко та ін.).

Високий рівень професійно-педагогічної культури вчителя передбачає не лише врахування діалектних, а й міжкультурних відмінностей і спільних рис різних культур для правильного вибору стилю спілкування, стратегій і тактик комунікації. Комунікативна діяльність учителя загальноосвітньої школи як провідний компонент його професійної компетентності включає оволодіння комплексом комунікативних дій: **перцептивними** (здатність заохочувати до діалогу, визначати емоційний і психологічний стан співрозмовника за зовнішніми ознаками та впливати на нього, розуміти партнера по спілкуванню); **власне комунікативними** – мовленнєвими й немовленнєвими (правильне, емоційно забарвлене, образне, стилістично

доцільне мовлення, відповідна міміка, жести, доречна кінестетика); **інтерактивними** (взаємодія особистостей на засадах комунікативно-підтримувального, кооперативного стилів).

Такі методичні орієнтири підготовки вчителя до роботи в полікультурному середовищі узгоджуються з лінгвофілософськими позиціями сучасної інтеркультурної філософії, що спирається на герменевтичний підхід, відкидає абсолютизацію будь-якої однієї культури й утверджує ідею взаємодії культур.

У цих умовах учитель опиняється перед необхідністю щоденної міжкультурної комунікації, повинен бути обізнаний із особливостями інших культур, з'ясувати специфіку комунікативної поведінки представників різних лінгвокультурних спільнот. Це відкриває широкі можливості для взаємозбагачення культурними цінностями, зокрема й через мову.

За таких умов важливого значення набуває кроскультурний підхід – один із сучасних методичних підходів у викладанні мови, який у галузі лінгвістичної освіти ґрунтується на толерантному ставленні до різних менталітетів і мовних систем.

Розглядаючи компетентнісний підхід у професійній освіті як провідний, учені наголошують на необхідності функціонування ключових професійних компетентностей у багатокультурному середовищі. Учитель в умовах говірки має добре знати художньо-мистецькі надбання й історію тієї культури, в якій працює, уміти давати їм об'єктивну оцінку, толерантно ставитися до різних їх проявів. Адже непрофесійність педагога, недалекоглядність його висловлювань, зневажливе ставлення чи ігнорування місцевих звичаїв, особливостей взаємин і мовних норм можуть стати причиною конфліктів.

Працюючи з учнями – представниками різних національностей, учитель має виховувати в них загальнолюдські цінності з урахуванням культурних особливостей кожного народу. Він повинен допомогти дітям

усвідомити унікальність і значущість культурних надбань, здобути досвід спілкування з представниками інших культур.

Кроскультурний підхід надає змогу й педагогові, й учням подолати установку на беззастережну перевагу власних культурних норм і традицій, виховує толерантне ставлення до інших людей, що взаємодіють між собою й сприяють взаємозбагаченню представників різних етносів, тобто формуванню полілогічного способу осмислення світу.

У межах порушеної проблеми важливими є дослідження міжкультурної комунікації та пов'язаних із нею питань міжкультурної компетенції, які орієнтують на пізнання культури іншого народу через його мову, усвідомлення національної своєрідності й самобутності, відображеної в мові та в особливостях спілкування [Семенів 2006; Hammer 1989; Spitzberg 1997].

Потреба в міжкультурній комунікації у мешканців сільської місцевості зумовлена не тільки поліетнічністю окремих територій, а й тим, що значна частина дорослого населення вимушено працює в містах, а також за кордоном. У таких умовах виникає необхідність вивчення інших мов, знайомства з новими звичаями, традиціями й культурними цінностями.

Набутий досвід спілкування з іншими культурами повертається на рідний ґрунт і може мати як позитивні, так і негативні наслідки, зокрема призводити до розпаду окремих сімей. Такі явища пов'язані з поверховим сприйняттям чужих традицій і цінностей та їх некритичним запозиченням.

Отже, міжкультурна комунікація є неоднозначним феноменом, що потребує спеціальних знань та сформованих умінь спілкуватися з представниками різних народів, а також певної «стійкості» щодо власних культурних орієнтирів, у тому числі мовних. За відсутності таких передумов існує ризик культурної експансії – і в мовній сфері, і в інших компонентах культури.

Багато сучасних дослідників – педагогів і методистів – вважають, що навчати кроскультурної взаємодії слід уже на ранніх етапах шкільного навчання. В умовах поліетнічного мовного й культурного простору гірських

районів Українських Карпат це особливо актуально з перших днів перебування дитини в школі. Однак ані в навчальних програмах, ані в підручниках цьому аспекту досі не приділено достатньої уваги.

У практичній діяльності вчителя кроскультурний підхід у мовній освіті учнів може бути реалізований через звернення до лінгвокультурологічних фактів і явищ, відбитих в обрядах, фольклорі, релігійних текстах, лексичних, фразеологічних і метафоричних одиницях, символіці, мовленнєвому етикеті тощо.

Ці мовні одиниці утворюють культурний фонд, що лежить в основі менталітету народу, оскільки менталітет як склад розуму й душі нації прямо залежить від культурних, мовних і географічних чинників.

Особливу вагу має оволодіння культурними універсаліями – елементами, спільними й значущими для більшості культур. До них, зокрема, належать прецедентні імена – власні назви, пов'язані з добре відомими текстами чи постатями, які мають бути знайомими більшості представників конкретної нації, а також інших національностей, що проживають в Україні.

У цьому контексті важливою є й робота над творами класичної національної літератури, під час якої вчитель має показати естетичний і художньо-зображальний потенціал слова як складника культурного смислу.

Специфіка підготовки майбутніх учителів-філологів до комунікативно-стратегічної діяльності в полікультурному діалектному середовищі сільської школи полягає у формуванні в них здатності налагоджувати ефективне спілкування з дітьми й односельцями, що належать до інших культурних та діалектних спільнот, насамперед на основі розвиненої емпатії та толерантності до їхніх норм, цінностей і моделей поведінки.

За таких умов, поряд із традиційними для ЗВО компонентами підготовки (знання, уміння, навички, ціннісні орієнтації, рефлексія), складовими комунікативно-стратегічної діяльності майбутнього вчителя мають стати також: «психологічна готовність до співпраці з представниками інших культур; відкритість до пізнання чужої культури та сприйняття

психологічних, соціальних й інших міжкультурних відмінностей; уміння розмежовувати колективне та індивідуальне в комунікативній поведінці представників інших культур; володіння набором комунікативних засобів і стандартами комунікативної поведінки; здатність модифікувати моделі поведінки залежно від ситуації; дотримання норм етикету в процесі спілкування; готовність долати соціальні, етнічні та культурні стереотипи» [Семенів 2006, с. 2].

Висновок до 3 розділу

Однією з важливих проблем, що пронизує різні сфери життя в окремих регіонах України, є кроскультурні взаємозв'язки. Відтак вона має бути належним чином відображена й у сфері освіти, починаючи із закладів загальної середньої освіти.

Кроскультурний підхід у методиці викладання української мови, який ґрунтується на засадах лінгвокультурології та міжкультурної комунікації, є інтегрувальним із погляду вивчення зв'язків української мови з іншими мовами й культурами на загальнолюдській гуманістичній основі.

Перспективним напрямом наукових пошуків у цій галузі є розроблення ефективних шляхів і механізмів інтегрованого оволодіння майбутніми вчителями мовною й культурною складовими комунікативно-стратегічної компетентності, що дасть змогу педагогу результативно здійснювати комунікацію в будь-якому етнічному та соціокультурному середовищі.

ВИСНОВКИ

Літературна мова і діалекти перебувають у постійній взаємодії. З народного вжитку запозичено специфічні для сучасної української мови фонетичні, лексичні й граматичні риси. Наріччя – одне з джерел збагачення літературної мови.

За способом вираження змісту діалектні й літературні слова тотожні, вони можуть мати значення: пряме й переносне, конкретне й абстрактне, загальне й термінологічне, логічне й емоційне. Як діалектні, так і літературні слова виступають у фонетичних, акцентуаційних і граматичних варіантах.

Уживання значної кількості діалектних слів разом із показниками інших структурних рівнів визначає межу між наріччями української мови.

На сучасному етапі діалектна мова найхарактерніша для селян, мешканців містечок, зрідка також передмість великих міст. У міста переселяються селяни як з навколишніх сіл, так і з сіл віддалених районів, тому їхня діалектна мова може відрізнятися від говору, на території поширення якого знаходиться відповідне місто.

Про актуальність та важливість вивчення діалектного мовлення Поділля свідчать сучасні дослідження І. Матвіяса, П. Гриценка, Б. Коваленко, Н. Коваленко, Н. Шеремети та ін.

«Словарь української мови», співукладачем, упорядником та редактором якого був Борис Грінченко, є вершиною українського словникарства початку ХХ століття. Це перший ґрунтовний словник української мови, за яким є можливість вивчати науково-теоретичні засади української лексикографії, лексику та фраземіку народного мовлення та нової літературної української мови ХІХ століття. При підготовці названого видання Б. Грінченко використав матеріал ряду тогочасних збирачів фольклору, етнографів, мовознавців, відомих поетів та письменників, культурних діячів (М. Костомарова, М. Номиса, К. Михальчука, О. Русова, М. Лисенка, І. Манджури, А. Свидницького, П. Куліша та ін.). Цінним у

словнику є ілюстративний матеріал, що тлумачить семантику та стилістичні особливості слів та фразем.

У «Словарі української мови» подано чимало лексичних одиниць, записаних на території Поділля, зокрема, виділяємо такі скорочення: Подол. г. (Подольская губерния), Камен. у. (Каменецкий уезд), Брацл. у. (Брацлавский уезд), Уман. у. (Уманский уезд). До цієї важливої праці долучились відомі письменники-подоляни, дослідники рідного краю: А. Левченко, А. Свидницький, І. Руданський та К. Шейковський.

З-поміж іменних частин мови найактивніше в мовленні подолян функціонують іменники та прикметники.

На морфологічному рівні діалектні риси досить відчутні, коли розглядати семантику поданих слів. Семантична характеристика діалектної лексики передбачає її поділ на групи, що якомога точніше відображають природу та значення того чи іншого діалектизму. Отож, в своїй роботі ми скласифікували частини мови відповідно до їх семантичних особливостей, виокремлюючи найбільші тематичні групи.

Своєрідність дієслів як класу ознакових слів найвиразніше виявляється у високому ступені ієрархічності їх семантичної структури, у багатьох аспектах зумовленої не тільки парадигматичними, але й синтагматичними компонентами смислу. У цьому зв'язку аналіз лексичної семантики дієслів передбачає обов'язкову характеристику їхніх поєднувальних властивостей. Зокрема, важливим аспектом комплексного аналізу є характеристика функцій дієслівних предикатів та встановлення їх дистрибуції.

У «Словарі української мови» Б. Грінченка дієслівна група подільських діалектів представлена досить широко. В своєму дослідженні ми виділили найбільші лексико-семантичні групи дієслів, що якомога точніше відображають природу та значення того чи іншого діалектизму, і на цій базі пояснили зміни, що відбулися в українській мові від часу видання «Словаря...».

Вибрані приклади дієслів у «Словарі української мови» Б. Грінченка репрезентують елементи подільських говірок і дають змогу виділити окремі лексико-семантичні групи.

Отже, діалектна лексика у «Словарі української мови» відображає майже всю поняттєво-логічну систему навколишнього реального світу, а тому й групується в окремі лексико-семантичні та тематичні групи, такі як сільське господарство, транспорт, риси характеру та зовнішності людини тощо. А наявність лексики української флори і фауни, народних промислів і ремесел обрядів, народного вбрання, ігор, яка супроводжується докладним описом відповідних понять, перетворює його на унікальний етнографічно-енциклопедичний довідник. Цінність словника для дослідників полягає у тому, що він найповніше зафіксував лексичні надбання народу, які побутували в період становлення системи українських прізвищ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Аркушин 2022: Аркушин Г. Українські говірки Підляшшя: сучасне усне мовлення., Луцьк, 2022. 196 с.
- Барилова, Глуховцева 2011: Барилова Г. К., Глуховцева К. Д. Українська етнолінгвістика : навч. посіб. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. 228 с.
- Бевзенко 1980: Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 248 с.
- Безпояско, Городенська, Русанівський 1993: Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія : Підручник / Безпояско О. К., Київ : Либідь, 1993. 336 с.
- Булаховський 1977: Булаховський Л.А. Прикметники. Прислівники. *Вибрані праці в 5-ти томах. Т. 2. С. 299–304.*
- Ващенко 1994: Ващенко В.С. Про духовні основи мовного словника українського народу (До 90-ї річниці створення Словника української мови за ред. Б. Грінченка. Монастирський острів. 1994. №3. С. 142-147.
- Венжинович 2018: Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології: монографія. Ужгород, 2018. 463 с.
- Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наук. думка, 1988. 256 с.
- Вихованець, Городенська, Грищенко 1982: Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. Київ : Рад. школа, 1982. 208 с.
- Волох, Чемерисов, Чернов 1989: Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Київ : Вища школа, 1989. 335 с.
- Глібчук, Костів 2023: Глібчук Н., Костів О. Українська діалектологія. Львів, 2023. 552 с.
- Грінченко: Грінченко Б. Словарь української мови / упорядкував, з додав. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1958. Т.1. 527 с.

- Дзендзелівський 1971: Дзендзелівський Й. О. Заходи Петербурзької академії наук щодо впорядкування української правопису. *Мовознавство*. 1971. №1. С. 26-30.
- Дорошенко 1909: Дорошенко Д. Словарь української мови. Рада. 1909. 2 серпня. С. 20-27.
- Єфремов 1927: Єфремов С. Як повстав Грінченків словник. Словник української мови / упорядкував, з додав. власного матеріалу, Б. Грінченко. 3-тє вид., випр. й доп. / за ред. С. Єфремова, А. Ніковського. Київ, 1927. Т. 2. С. 11-12.
- Жилко 1958: Жилко Ф. Т. Говори української мови. Київ : Рад. школа, 1958. 172 с.
- Жилко 1966: Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ : Радянська школа, 1966. 347 с.
- Жовтобрюх 1973: Жовтобрюх М. А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. *Мовознавство*. 1973. № 1. С. 3-17.
- Жовтобрюх 1984: Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ : Наук. думка, 1984. 255 с.
- Жовтобрюх 1979: Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалектики. 1979. №5. С. 3-12.
- Закревська 1976: Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Ярослава Закревська. Київ, 1976. С. 4.
- Іванишин, Радевич-Винницький 1994: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич, Відродження, 1994. 168 с.
- ІУМ 1978: Історія української мови: Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін. Київ : Наук. думка, 1978. 539 с.
- Кардашук 1998: Кардашук О. В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв'язки (на матеріалі прикметників української мови) : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська

- мова / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 1998. 16 с.
- Карпенко 1991: Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. 2-е вид. Київ, Одеса : Либідь, 1991. 280 с.
- Коваленко, Коваленко 2019: Коваленко Н.Д., Коваленко Б.О. Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Рута», 2019. 344 с.
- Колесников, Делюсто 2024: Колесников А., Делюсто М. Парадигмологія української мови: Іменник. Ізмаїл, 2024. 284 с.
- Копиленко 1990: Копиленко Н. Б. З історії «Словаря української мови» Бориса Грінченка. *Укр. мова і літ. в школі*. 1990. №7. С. 60-63.
- Кулиш 1861: Кулиш П. Об издании украинского словаря. Основа. 1861. янв. С. 334-348.
- Кучинський 1993: Кучинський М. Літературно-видавнича діяльність Бориса Грінченка в оцінці журналу "Киевская старина". *Укр. мова і літ. в шк.* 1993. № 5-6. С. 56-59.
- Леонова 1983: Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Київ : Вища школа, 1983. 264 с.
- Лєснова 1993: Лєснова В. В. Лексика на позначення людини та її рис у "Словарі української мови" Б. Д. Грінченка (у порівнянні з діалектною лексикою Східної Слобожанщини). *Проблеми творчої спадщини Б. Грінченка: тези доповідей республіканської наукової конференції, присвяченої 130-річчю з дня народження Б. Д. Грінченка*. Луганськ, 1993. С. 44-45.
- Лисиченко 1977: Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української літературної мови. (Семантична структура слова). Харків : Вища школа, 1977. 113 с.
- Масицька 1998: Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності. Луцьк, 1998. 206 с.

- Матвіяс 1974: Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. Київ : Рад. школа, 1974. 184 с.
- Матвіяс 1990: Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ : Наук. думка, 1990. 168 с.
- Матвіяс 2000: Матвіяс І. Г. Засади української діалектології. *Мовознавство*. 2000. №1. С. 3-9.
- Матвіяс 2007: Матвіяс І. Г. Діалектна основа лексики і фразеології в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2007. №3. С. 23-27.
- МДП 1996: Мовні дарунки Поділля. *Українське слово*. 1996. 17 жовтня. С.15.
- Муромцев 2001: Муромцев І. Про системну організацію лексики сучасної української мови. *Урок української*. 2001. № 3. С. 39-41.
- Німчук 1993: Німчук В. В. Про походження українських діалектів. *Україна. Наука і культура*. Київ, 1993. Вип. 26-27. С. 233-250.
- Номис 1993: Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Уклав М. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
- Орлова 1999: Орлова Т. М. Семантична структура та лінгвостилістичні можливості назв руху в сучасній українській мові. Запоріжжя, 1999. 206 с.
- Петличний 1962: Петличний І. З. Лише діалект чи літературна мова й діалект? *Питання українського мовознавства*. Львів, 1962. Кн. 5. С. 65-71.
- Пилипинський 1988: Пилипинський М. М. Словник Б. Грінченка: Міфи і факти. *Мовознавство*. 1988. № 6. С. 25-32.
- Плющ 1958: Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. Київ : Рад. школа, 1958. 292 с.
- Плющ, Радевич-Винницький 1995: Плющ М. Я., Радевич-Винницький Я. Українська мова: Фонетика. Орфографія. Морфологія. Київ : МАУП, 1995. 124 с.
- Пономарів 2000: Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник. 3-тє вид. перероб. і доповн. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. 248 с.

- Родіна 1996: Родіна Г. Поневіряння Грінченківського «Словаря». Молодь України. 1996. 12 грудня. С. 7-13.
- Семенів 2006: Семенів О.В. Сутність і структура міжкультурної компетенції. *Професійні компетенції та компетентності вчителя. (Матеріали регіонального науково-практичного семінару)*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. С.103-107.
- Солонар 2004: Солонар О. В. Частота вживання іменників на позначення предметів та явищ навколишнього світу. Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія. Чернівці : Рута. 2004. Вип. 206-207. С. 138-147.
- СУЛМ 1989: Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. О.Т. Волох, М.Т. Черемисов, Є.І. Черинов та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Вища шк.,1989. 334 с.
- Суховій 2014: Суховій О. Українська діалектологія. Київ, 2014. 216 с.
- Тараненко 1988: Тараненко О. О. Борис Грінченко і «Словарь української мови». *Укр. мова і літ. в школі*. 1988. №12. С. 58-65.
- Тараненко 1992: Тараненко О. О. Мовна скарбниця українського народу. Вступна стаття. *Словарь української мови* : у 4-х т. / за редакцією Б. Грінченка. Київ, 1992. С. 5-11.
- Тищенко 2000: Тищенко К. Поки живі українські діалекти – живе Україна. *Дивослово*. 2000. №10. С.12-14.
- Ужченко 1988: Ужченко В. Д. Грінченківський «Словарь» як джерело етимологізування укр. фразеології. *Борис Грінченко : тези доп. респ. наук.-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча*. Ворошиловград, 1988. С. 144-146.
- Усатенко 1970: Усатенко Т. П. Дієслова переміщення сучасної української літературної мови : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Ленінград, 1970. С. 22-27.

- УТСУМ: Універсальний тлумачний словник української мови. Режим доступу: <http://www.slovnyk.net/>.
- Франко 1901-1905: Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Львів, 1901-1905.
- Хом'як 2000: Хом'як І. Взаємодія літературної мови і діалектів. Хом'як І. Мовознавство. 2000. №4. С.13-18.
- Шевчук 1990: Шевчук В. Перший тлумачний словник української мови. Із вершин та низин : Книга цікавих фактів із історії укр. літ. Київ, 1990. С. 85-86.
- Шеремета, Каленюк 2023: Шеремета Н. П., Каленюк С. О. Українська діалектологія : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня “Рута”», 2023. 166 с.
- Яременко 2007: Яременко В. «Роблю словарь, хіба що додати: і руками, і ногами, і зубами роблю...» . *Книжковий клуб плюс*. 2007. № 3. С. 6–7.
- Hammer 1989: Hammer M.R. Intercultural communication competence. *Handbook of international and intercultural communication*. London: Sage Publications, 1989. P. 247-260.
- Spitzberg 1997: Spitzberg B.H. A Model of intercultural communication competence. *Intercultural communication: a reader*. Belmont; Albany; Bonn, etc.: Wadsworth Publishing Company, 1997. P. 379-391.